

V. A. Kostetskiy

DAVLAT VA HUQUQ ASOSLARI

O‘rta ta’lim maktablarining 10-sinfi va o‘rta maxsus,
kasb-hunar ta’limi muassasalari o‘quvchilari uchun darslik

1-nashri

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi
tasdiqlagan*

Toshkent
«Yangiyo‘l Poligraf Servis»
2017

UO‘K: 34(075.3)=512.133

KBK: 67.0

I-81

Kostetskiy, Vasiliy.

Davlat va huquq asoslari 10-sinf: O‘rta umumta’lim muassasalarining 10-sinflari va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari uchun darslik / V. Kostetskiy — Birinchi nashr. — Toshkent.: «Yangiyo‘l poligraf servis», 2017. — 144 b.

UO‘K: 34(075.3)=512.133

KBK: 67.0ya721

ISBN 978-9943-4936-0-5

Ilmiy muharrir:

Saidov A., yuridik fanlar doktori, prof.

TAQRIZCHILAR:

- F. Xaytboyev** — Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazining ilmiy xodimi, yuridik fanlari nomzodi;
- F. Bakayeva** — TDYU davlat nazariyasi va tarixi kafedrasining katta o‘qituvchisi, yuridik fanlari nomzodi;
- S. Akkulova** — Toshkent shahar Xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti kafedrasining katta o‘qituvchisi;
- T. Bagdasarova** — Toshkent shahar 49-umumta’lim maktabi «Davlat va huquq asoslari» fani o‘qituvchisi.
- M. Yunusova** — Toshkent shahar 41-umumta’lim maktabi «Davlat va huquq asoslari» fani o‘qituvchisi.

Darslik Xalq ta’limi vazirligining dasturiga muvofiq tayyorlangan hamda o‘rta ta’lim maktablarining 10-sinfi va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari o‘quvchilari uchun, shuningdek inson huquqlari masalalari bilan qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

Darslikdagi huquqiy normalar O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga muvofiq bayon etilgan. Darslikni tayyorlashda G.M. Tansiqboevaning konstitutsiyaviy huquq bo‘yicha materiallaridan foydalanilgan.

SHARTLI BELGILAR

– yodda tuting

– huquqiy vaziyat

– bilimingizni sinang

– topshiriq

– Konstitutsiya va qonun hujjatlaridan ko‘chirmalar

Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi.

ISBN 978-9943-4936-0-5

© V. A. Kostetskiy, 2017.

© «Yangiyo‘l Poligraf Servis», 2017.

O‘QUVCHILARGA

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan keng ko‘lamli islohotlar milliy davlatchilik va suverenitetni mustahkamlash, xavfsizlik va huquq-tartibotni, davlatimiz chegaralari daxlsizligini, jamiyatda qonun ustuvorligini, inson huquq va erkinliklarini, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik muhitini ta‘minlash uchun muhim poydevor bo‘ldi, xalqimizning munosib hayot kechirishi, fuqarolarimizning bunyodkorlik salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi.

Tez va shiddat bilan o‘zgarayotgan dunyoda inson ongi uchun kurash tobora kuchayib borayotgan davrda jinoyatchilik va huquqbuzarliklarning oldini olish, diniy ekstremizm va terrorizmga, uyushgan jinoyatchilikning boshqa shakllariga qarshi kurashish bo‘yicha tashkiliy-amaliy choralarni kuchaytirish kun tartibidagi eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib qoldi. Shu ma’noda mustaqillikning dastlabki yillarida boshlangan ishlarning mantiqiy davomi sifatida 2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirish va huquqiy ongini oshirish masalalari ham alohida tamoyil sifatida o‘z aksini topdi. «Davlat va huquq asoslari» o‘quv fanining o‘z oldiga qo‘ygan asosiy maqsadi o‘quvchilarning huquqiy madaniyatini yuksaltirishdan iboratdir.

Aziz o‘quvchi! Quyi sinflarda siz davlat va huquqning kelib chiqishi, davlat shakllari, xalq hokimiyatchiligi, huquqiy normalar, huquq sohalari, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, uning tuzilishi, maqsad va vazifalari haqida bilimlarga ega bo‘lgansiz. Bu darslikda berilgan bilimlar esa huquqiy bilimlaringizni oshirishga hamda mamlakatimizda amalda bo‘lgan huquq sohalari bilan tanishishingizga yordam beradi. Darslikdagi amaliy topshiriqlar orqali olgan bilimlaringizni mustahkamlaysiz.

OQ YO‘L!

I-BO‘LIM. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI — XALQARO HUQUQ SUBYEKTI

1-§. HUQUQ — SHAXS VA DAVLAT MUNOSABATLARINING MUSTAHKAM ASOSI

SHAXS VA DAVLAT O‘ZARO MUNOSABATLARINING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY ASOSI

Fuqarolar bilan davlat o‘zaro huquqlar va majburiyatlar orqali uzviy bog‘liqdir. Shaxs, jamiyat va davlat — bu uchala asosiy qadriyat Konstitutsiyada belgilab qo‘yilgan.

Konstitutsiya fuqaro, jamiyat va davlat hokimiyati o‘rtasidagi munosabatlarni belgilovchi o‘ziga xos ijtimoiy shartnomadir. Konstitutsiya fuqarolarning umumiy teng huquqliligi, fuqaro va davlat o‘rtasidagi munosabatlarda o‘zaro mas’ulligi g‘oyasiga asoslanadi. Davlat faoliyatining asosiy maqsadi xalqqa xizmat qilishdir.

Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 2-modda.

O‘zbekistonning asosiy qonuni davlatga, uning hukumat organlariga, mansabdor shaxslarga, jamoatchilik birlashmalariga va fuqarolarga Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq faoliyat yuritish majburiyatini yuklaydi.

O‘zbekiston Respublikasida O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so‘zsiz tan olinadi.

Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko‘radilar.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 15-modda.

93-moddaga muvofiq O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya etilishining kafilidir.

1-topshiriq.

Kun davomida nima bilan mashg‘ul bo‘lishingizni eslang: maktabga borasiz, ta’lim olasiz, maktabning ijtimoiy hayotida (sport va boshqa to‘garaklarda) qatnashasiz, uyga qaytasiz. Qanday hollarda davlat bilan munosabatlarga kirishishingizni sanab o‘ting va bu sizga shaxsan qanday ta’sir ko‘rsatishini ayting.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI
MAMLAKAT MUSTAQILLIGINING HUQUQIY ASOSI**

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi davlatimiz mustaqilligining huquqiy zamini, xalq xohish-irodasining oliy ifodasi. Har bir davlat Asosiy qonunida birinchi o‘rinda o‘zining boshqaruv shaklini ifoda etishi lozim. Chunki davlatning siyosiy-huquqiy maqomi belgilanmay turib, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy va madaniy hayotining ustuvor yo‘nalishlariga oid qoidalarni aniqlashtirish mantiqsiz bo‘lar edi.

Konstitutsiyada respublikaning suvereniteti mustahkamlanishi bilan O‘zbekiston chinakam mustaqillikka va erkinlikka erishdi, yer, yer osti boyliklari, boshqa tabiiy zaxiralar, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va intellektual imkoniyatlar milliy boylikka aylandi, o‘zbek xalqining asl tarixi va madaniyati qad rostladi, shoirlar, muallimlar, mutafakkirlar, davlat arboblarning pok nomlari tiklandi. Insonning huquq va erkinliklari Konstitutsiya va qonunlar tomonidan himoyalangan.

Davlat mustaqillikka erishgani, BMTga va boshqa xalqaro tashkilotlarga a‘zo bo‘lgani O‘zbekistonga mustaqil tashqi siyosat yuritish, xalqaro munosabatlar yo‘nalishlari va muhim tomonlarini belgilash imkonini berdi.

Konstitutsiyaning 1-moddasida mamlakatimiz suvereniteti xalqaro demokratik qadriyatlarga uzviy bog‘liqligi namoyon etildi va shuning uchun O‘zbekiston nafaqat suveren, shu bilan birga demokratik respublika deb e‘lon qilindi.

HUQUQIY MADANIYAT HAMDA UNING SHAXS VA DAVLAT BILAN UZVIY BOG‘LIQLIGI

Yurtimizda olib borilayotgan islohotlar samaradorligini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni amalga oshirish maqsadida mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi e‘lon qilindi.

Strategiyaning ikkinchi yo‘nalishi «Qonun ustuvorligini ta‘minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari» deb nomlanadi. Mazkur yo‘nalishda quyidagi tadbirlar amalga oshirilishi belgilangan:

- sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta‘minlash, sudning nufuzini oshirish, sud tizimini demokratlashtirish va takomillashtirish;
- fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini ta‘minlash;
- ma‘muriy, jinoyat, fuqarolik va xo‘jalik qonunchiligini takomillashtirish;
- jinoyatchilikka qarshi kurashish va huquqbuzarliklarning oldini olish tizimini takomillashtirish;

- sud-huquq tizimida qonuniylikni yanada mustahkamlash;
- yuridik yordam va xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish.

Qonun ustuvorligini ta'minlash uchun avvalo aholining huquqiy madaniyati va ongini yuksaltirish zarur.

Huquqiy ong — jamoatchilik ongining bir sohasi bo'lib, unda bilimlar, mulohazalar, baholar, odamlarning huquqqa munosabati shakllanadi. Huquqiy ong qanchalik yuqori bo'lsa, huquqiy madaniyat darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Ma'naviyatli inson huquqqa oid bilimlarni shunchaki egallab qolmaydi. U mazkur bilimlarni mushohada qilib, huquqni to'g'ri tushunish va unga to'g'ri munosabatda bo'lishni yo'lga qo'yadi. Agar kishi huquqning ahamiyatini to'g'ri baholasa va uning talablarini hurmat qilsa, u qonunni buzmaslikka harakat qiladi.

Agar kishi huquqqa hurmatsizlik bilan munosabatda bo'lsa, u albatta qonunga zid harakat qiladi. Zero, huquq talablarini ozgina pisand qilmaslik ham huquq me'yorlarini buzishga olib keladi. Aynan shuning uchun huquqni bilish katta ahamiyat kasb etadi.

Qonunlarni bilish o'z-o'zidan huquqiy madaniyatning yuqori saviyasidan darak bermaydi. Qonunlarni yaxshi bilish, lekin, shunga qaramay, ular talablarini bajarmaslik mumkin. Huquqiy madaniyatning mavjudligi faqat qonunlarni bilishnigina emas, balki ularga bo'ysunishni ham nazarda tutadi.

2-topshiriq. Savolga o'ylab ko'rib, javob bering:

Huquqiy madaniyatli kishi qonunlarni umuman bilmaydigan yoki yomon biladigan yoxud bilsa-da, ularni buzadigan kishidan nimasi bilan farq qiladi?

Qonunlarni biladigan kishi shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni yuridik jihatdan savodli himoya qilishga, shaxsiy huquqlari va erkinliklarining buzilishiga qarshi turishga qodir bo'ladi. Biroq qonunni bilishning o'zi unga amal qilish uchun yetarli emas. Shu o'rinda, huquqiy madaniyat nimalardan tashkil topadi, degan savol o'rinli bo'ladi.

Axloqiy dunyoqarash va e'tiqod huquqiy madaniyatning poydevori hisoblanadi. Mazkur poydevor qanchalik pishiq va astoydil «qurilgan» bo'lsa, huquqiy bilimlar sifati va ulardan oqilona foydalanish, qonunga munosabat (uni hurmat qilish), huquqiy normalarga rioya etishga tayyor turish, qonun va huquq ustuvorligiga erishishda faol qatnashish shunchalik kuchli o'rin oladi.

2-topshiriq.

O'ylab ko'rib, javob bering:

1. Huquqiy madaniyatga ega kishining axloqiy-ma'naviy qarashlari qanday bo'lishi kerak?
2. Uning bilim va ko'nikmalari qanday bo'lishi zarur?
3. «Huquqqa munosabat» deganda nima tushuniladi?
4. Sizningcha huquqiy munosabatlarda kishining xatti-harakatlari qanday bo'lishi kerak?

3-topshiriq.

Quyidagi vaziyatlarni ko'rib chiqing va ularda bayon etilgan xatti-harakatlar qonun talablariga zid kelishi yoki kelmasligini aniqlang. O'z fikringizni ayting.

1-vaziyat.

Sud majlisi zalida fuqaro K. ga nisbatan jinoyat ishi ko'rib chiqilayotgandi. Sud majlisi jarayonida K. ishni olib borayotgan sudya M.ni tinmay haqoratlar, uning obro'yi va sha'nini kamsitib, so'kinardi. Sudyaning sud majlisi zalida tartib saqlanishi haqidagi qonuniy talablariga amal qilmay, K. ozodlikka chiqqach, sudyaga nisbatan qotillik sodir etishini aytib po'pisa qila boshladi. Faqat sud majlislari zalidan konvoy yordamida chiqarib yuborilganidan keyingina K.ning harakatlari tugatildi.

K. o'z harakatlari bilan boshqalarning huquqlarini buzgan, deb hisoblash mumkinmi? U qonunni buzganmi yoki axloq me'yorlarinimi?

2-vaziyat.

Uyni topshirishga tayyorgarlik koʻrilayotganda, qurilish rahbari K. toʻplangan maishiy chiqindilarni olib borib oʻrmonga toʻkishga koʻrsatma berdi. Chiqindilarni toʻkishga ulgurgan haydovchi V. oʻrmon qoʻriqchisi tomonidan qoʻlga olindi. Haydovchi V. maishiy chiqindilarni oʻrmonga toʻkish buyrugʻini qurilish rahbaridan olganini tushuntirdi.

Qurilish rahbari K. harakatlarida huquqbuzarlikni koʻrish mumkinmi? Haydovchi V. harakatlarida-chi? Bu qanday huquqbuzarlik deb oʻylaysiz?

4-topshiriq.

Quyidagi maqol va matallarni huquqiy ong bilan bogʻlang:

- Qonun — qonundir.
- Qonun bor joyda himoya ham bor.

Bilimingizni sinang!

1. Nima uchun kishiga huquqiy bilimlar zarur? Huquqiy savodsizlik nimaga olib keladi?
2. Sizningcha, qonun kishining yaxshi maslahatgoʻyi va yordamchisiga aylanishi uchun nima qilish kerak?
3. Huquq meʼyorlari bilan axloq meʼyorlari oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik nimada koʻzga tashlanadi?
4. Qonunlarni bilmasdan turib adolatsizlikka qarshi kurashib boʻladimi? Oʻz javobingizni asoslang.

2-§. XALQARO HUQUQ

XALQARO HUQUQIY MUNOSABATLAR VA ULARNING PRINSIPLARI

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasiga muvofiq davlatimiz xalqaro munosabatlarning to‘la huquqli subyektidir. Uning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umume’tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi.

...Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlarini, farovonligini va xavfsizligini ta‘minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo‘stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 17-modda.

Xalqaro huquq urug‘-qabila munosabatlari parchalanib, birinchi davlatlar yuzaga kelganida paydo bo‘ldi. U davrda qadimgi odamlarda ushbu munosabatlarni tartibga soladigan va urf-odatlarda mahkamlangan muayyan qoidalar shakllanib ulgurandi. Ibtidoiy-jamoa jamiyatida urug‘ va qabila o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladigan ushbu qoidalar to‘plamini davlatlarga qadar bo‘lgan qabilalararo «huquq» deb atash mumkin. So‘ngra taraqqiy etib, u xalqaro huquqqa aylandi.

Xalqaro huquq davlatlar, xalqlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi turli xil munosabatlarni tartibga soladi.

Xalqaro shartnoma — bir yoki bir necha hujjatlarda tuzilgani va qanday nomlanganidan qat’i nazar davlatlar yoki boshqa xalqaro huquq subyektlari o‘rtasida yozma ravishda tuzilgan bitim bo‘lib, tomonlarning o‘zaro huquq va majburiyatlarini o‘z ichiga oladi.

Xalqaro huquq funksiyalari deganda xalqaro huquqning xalqaro-huquqiy tartibga solish predmeti bo‘lgan munosabatlarga ta’sirining asosiy yo‘nalishlarini tushunish lozim.

Quyidagi funksiyalar alohida ajratib ko‘rsatiladi:

1) *barqarorlashtiruvchi* — xalqaro huquqiy normalar jahon hamjamiyatini uyushtirishi, muayyan xalqaro huquqiy tartibni belgilashi, uni mustahkamlashi va yanada barqarorlashtirishi lozim;

2) *tartibga soluvchi* — uni amalga oshirish orqali xalqaro huquqiy tartibga erishiladi, tegishli ravishda, ijtimoiy munosabatlar tartibga solinadi;

3) *muhofaza etuvchi* — xalqaro huquqiy munosabatlarning tegishli ravishda muhofaza etilishi demakdir. Xalqaro majburiyatlar buzilganida xalqaro huquqbuzarliklar subyektlari xalqaro huquq tomonidan ruxsat etilgan javobgarlik choralari va sanksiyalarni qo‘llashga haqli;

4) *axborot-tarbiyalovchi* — davlatlarning oqilona harakatlari bilan bog‘liq to‘plangan tajribasini tarqatish, huquqdan foydalanish imkoniyatlarini targ‘ib qilish, huquqni hurmat qilish, uning manfaatlari va qadriyatlarini muhofaza etish ruhida tarbiyalashdan iborat.

XALQARO MUNOSABATLARNING HUQUQIY ASOSLARI.

XALQARO HUQUQ MANBALARI

Xalqaro huquq subyektlar o‘rtasida kelishuv orqali yaratilgan va davlatlararo munosabatlarni tartibga soladigan normalardan iborat.

Xalqaro huquqda ikkita asosiy manba: xalqaro shartnoma va xalqaro rasm-rusum ajratiladi. Biroq xalqaro huquqning ushbu ikki asosiy manbasidan tashqari xalqaro tashkilotlar, xalqaro konferensiyalar va majlislar hujjatlari mavjud. Bunday hujjatlar xalqaro tashkilotlar va boshqa subyektlarning o‘zlariga uchun majburiy hulq qoidalarini belgilab bersa, xalqaro huquqning qo‘shimcha manbalariga aylanadi.

Xalqaro huquqning tartibga solish predmeti suveren va bir biridan mustaqil subyektlarning munosabatlari hisoblanadi. Davlat ichki huquqi alohida davlat

ichidagi subyektlar o'rtasidagi, odatda, bitta davlat hududi chegarasida va ichki vakolati doirasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Davlatlar, millatlar va xalqlar, shuningdek xalqaro tashkilotlar xalqaro huquq subyektlariga kiradi.

Xalqaro huquq prinsiplari — xalqaro munosabatlar subyektlarining davlatlar tomonidan xalqaro munosabatlar sohasida ishlab chiqilgan xalqaro hayotning dolzarb masalalari bo'yicha eng muhim va umum tan olingan hujjat normalari hisoblanadi.

Xalqaro huquq prinsiplari mazmuni:

- kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik tamoyili;
- xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal etish tamoyili;
- davlatlarning ichki vakolatiga kiradigan ishlarga aralashmaslik tamoyili;
- xalqlar teng huquqliligi va o'z taqdirlarini o'zlari belgilashi tamoyili;
- xalqaro huquq majburiyatlarini vijdonan bajarish tamoyili;
- davlat chegaralarining daxlsizligi tamoyili;
- davlatlarning hududiy yaxlitligi tamoyili;
- inson huquqlari va asosiy erkinliklarini hurmat qilish tamoyili.

O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy faoliyati xalqaro huquqning umume'tirof etilgan norma va prinsiplariga mos keladi. Jumladan:

- Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomiga;
- Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasiga;
- Xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiyaga;
- Yevropada xavfsizlik va hamkorlik kengashining Xelsinki Yakunlovchi aktiga.

XALQARO MUNOSABATLAR

Xalqaro munosabatlar — tinchlik va hamkorlik o'rnatish maqsadida xalqaro maydonda faoliyat yuritadigan davlatlar va xalqaro tashkilotlar, davlat va jamoatchilik tashkilotlari o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy, huquqiy, diplomatik, harbiy va boshqa aloqalarning o'zaro munosabatli majmuyidir.

«O‘zbekiston — xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyektidir» konstitutsiyaviy prinsipi O‘zbekiston Respublikasining zamonaviy olamdagi o‘rnini ko‘rsatibgina qolmay, davlatimiz jahon hamjamiyatining ajralmas qismi ekanini amalda tasdiqlaydi.

XALQARO OMMAVIY VA SHAXSIY HUQUQ

Zamonaviy xalqaro huquq ommaviy va shaxsiy qismlarga bo‘linadi. **Xalqaro ommaviy huquq** davlatlar va ommaviy hukumatni taqdim etadigan siyosiy tashkilotlar, shuningdek xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Shaxsiy huquq xorijiy, jismoniy va yuridik shaxslar qatnashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladi. Masalan, turli davlatlarga tegishli firmalar o‘rtasidagi munosabatlar, turli mamlakatlar fuqarolarining nikoh tuzishi va hokazolar.

Xalqaro huquqiy me‘yorlar bilan tartibga solinadigan huquqiy munosabatlarda qatnashish uchun yuridik maqomga ega shaxslar xalqaro huquqning subyektlari hisoblanadi.

BMT Bosh Assambleyasi Rezolyutsiyasining 1-moddasida aytilishicha, bir davlat tomonidan boshqa davlatning suvereniteti, hududiy daxlsizligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi harbiy kuch qo‘llashi yoki Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ustaviga zid keladigan boshqa tazyiq o‘tkazishi **agressiya** deb nomlanadi.

1-topshiriq.

Xalqaro huquq subyektlariga va ba‘zi mamlakatlarning agressiyasiga misollar keltiring.

JAHONNING HUQUQIY XARITASI

Hozirgi dunyoda rang-barang huquq tizimlarini uchratish mumkin. Zero, har bir davlat o‘zining milliy huquq tizimini barpo etadi. Ularning har biri o‘z xususiyatlari bilan ajralib turadi, lekin shu bilan birga ular ko‘pgina umumiy jihatlarga ham egadir.

«Davlat va huquq asoslari» fanida turli huquq tizimlarini ularning o'xshashligiga qarab yagona «huquqiy oila»ga birlashtirish qabul qilingan.

Roman-german yoki kontinental «huquqiy oila» (Germaniya, Fransiya, Ispaniya, Italiya va boshqalar) sudlarning qonun yaratish huquqini tan olmaydi. U sudlarning qonun chiqaruvchiga aylanishiga qarshi. Shuning uchun asosiy huquq manbayi sifatida u faqat qonunni, konstitutsiyaga va qonunga asosan qabul qilingan boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarnigina e'tirof etadi.

Ingliz-Amerika «huquqiy oilasi» yoki «umumiy huquq» tizimi (AQSh, Kanada, Avstriya, Britaniya hamdo'stligi mamlakatlari va boshqalar) kontinental «huquqiy oila»dan farq qilib, asosiy huquq manbayi sifatida qonunni emas, balki sud pretsedentini, ya'ni sud qarorida mavjud bo'lgan qoidani e'tirof etadi.

Diniy-an'anaviy «huquqiy oila» (Yaponiya, Hindiston, Xitoy va hokazo) asosiy huquq manbayi sifatida diniy qoidalarni e'tirof etadi.

Garchi ushbu «huquqiy oilalar» bir holda faqat qonunlarga, boshqa holda — pretsedentlarga, ya'ni sud qarorlariga, uchinchi holda diniy-huquqiy me'yorlarga asoslansa-da, hayot ularga nisbatan shunday talablarni qo'yadiki, ularni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Shuning uchun «huquqiy oilalar» qonunlarini sud pretsedenti qoidalari bilan, diniy-huquqiy me'yorlarni esa qonun va kodekslar bilan ancha moslashuvchan holda biriktiradi. Mazkur hodisalar davlat qonunlarni yaratar ekan, hayot talablari bilan hisoblashishga majburligi va shartligini isbotlaydi.

Har qanday jamiyatda va davlatda huquq tizimi obyektiv ravishda yaratiladi, zero, birorta qonun chiqaruvchi buni shaxsiy xohishi va ixtiyori bilan amalga oshira olmaydi. Bunday o'zboshimchalikni hayotning o'zi rad etadi.

Huquq kishilar foydasi uchun xizmat qilishga davlat etilgani sababli, uning tizimi qonun tomonidan hayotda haqiqatda mavjud bo'lgan ijtimoiy munosabatlarga bog'liq holda quriladi.

Qo'llanilayotgan huquq normalari ommaviy tartibga, ya'ni mazkur huquqiy tizimning umumiy prinsiplariga zid kelgan ba'zi hollarda xalqaro huquqni qo'llash cheklanadi. Bu qoida ommaviy tartib haqidagi qo'shimcha shart deb nomlanadi.

Tashqi savdo bitimlaridan (masalan, xorijiy element bilan oldi-sotdi shartnomasidan) kelib chiqadigan majburiyatlarni yanada samarali ijro etish uchun xorijiy jismoniy va yuridik shaxslar — bunday shartnomalar tomonlari-ning huquqiy maqomini aniqlash zarurati vujudga keladi. Ularga nisbatan odatda quyidagi tartib turlari qoʻllaniladi:

- milliy tartib, bunda xorijiy yuridik va jismoniy shaxslarning huquqiy maqomi oʻz fuqarolari va yuridik shaxslari maqomiga tenglashtiriladi;
- eng katta qulaylik tugʻdirish tartibi, bunda qonunlar orqali turli xorijiy davlatlar rezidentlarining huquqiy holati uchun oʻxshash huquqiy holat belgilanadi.

Inson huquqlari boʻyicha xalqaro hujjatlarning oʻziga xos xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- 1) universal tusga ega (yaʼni inson huquqlari va barcha asosiy erkinliklari hurmat qilinadi);
- 2) umum qabul qilingan (yaʼni barcha davlatlarda rioya qilinadi);
- 3) irqi, jinsi, dini, tili va boshqalardan qatʼi nazar hamma taʼsir qiladi;
- 4) qonunlarda ushbu masala yuzasidan milliy modellarni ishlab chiqish uchun turtki boʻlib xizmat qiladi.

«2017–2021-YILLARDA OʻZBEKISTONNI RIVOJLANTIRISHNING BESHTA USTUVOR YOʻNALISHI BOʻYICHA HARAKATLAR STRATEGIYASI» TASHQI SIYOSATDA

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2017–2021 yillarda Oʻzbekistonni rivojlantirish harakatlar strategiyasida ustuvor yoʻnalishlardan biri — chuqur oʻylangan, oʻzaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat yuritish, Oʻzbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi, suvereniteti, hududiy yaxlitligini muhofaza qilishga alohida eʼtibor beradi.

Axborot xavfsizligini taʼminlash va axborotni himoya qilish tizimini takomillashtirish, axborot sohasidagi tahdidlarga qarshi oʻz vaqtida va munosib harakatlarni tashkil etish; fuqarolik, millatlar va konfessiyalararo tinchlik hamda totuvlikni mustahkamlash; davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, Oʻzbekiston Qurolli Kuchlarining jangovar qudrati va salohiyatini oshirish;

atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genofondiga zarar yetkazadigan ekologik muammolarning oldini olish; favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bar-taraf etish tizimini takomillashtirish ushbu sohaning asosiy yoʻnalishlari sifati-da tayinlandi.

Bilimingizni sinang!

1. Zamonaviy xalqaro huquq normalarining xususiyatlarini sanab oʻting.
2. Xalqaro munosabatlar qanday prinsiplar asosida quriladi?
3. Xalqaro huquqning manbalarini ayting.
4. Oʻzbekiston Respublikasining xalqaro munosabatlari qanday qonunlar bilan tartibga solinadi?
5. Oʻzbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy prinsiplarini sanab oʻting.
6. Xalqaro shaxsiy huquqning xalqaro ommaviy huquqdan farqini tushuntiring.
7. Qanday meʼyoriy hujjatlar xorijiy fuqarolar va ular birlashmalarining boshqa davlatda boʻlishi tartibi haqidagi qoidalarni oʻz ichiga oladi?
8. «2017–2021 yillarda Oʻzbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasi»da tashqi siyosatning qanday choralari nazarda tutilgan?

3-§. BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTINING MAQSAD VA VAZIFALARI

BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTINING TASHKIL TOPISHI, MAQSAD VA VAZIFALARI

Ikkinchi jahon urushi (1939–1945-yillar) tugagach, 1945-yil 24-oktabrda San-Fransiskoda (AQSh) 51 ta mamlakat dunyoda tinchlik va xavfsizlikni saqlash maqsadida BMT Ustavini imzoladi, uni haqqoniy ravishda «Tinchlik konstitutsiyasi» deb nomlash mumkin.

Hozirgi kunda 193 ta mamlakat BMT a’zosi hisoblanadi. Jumladan, O‘zbekiston ham 1992-yil 2-martda BMTning teng huquqli a’zosiga aylandi.

BMT ustaviga muvofiq BMT harbiy kuchlari BMT Xavfsizlik Kengashi qarori bilan va uning rahbarligida tashkil etiladi va amal qiladi. Mazkur harbiy kuchlar faqatgina favqulodda vaziyatlarda boshqa barcha choralar natija bermaganda (BMT Ustavi 42-moddasi), tinchlik buzilganida yoki unga tahdid tug‘ilganida, agressiya holatlarida (BMT Ustavi 39-moddasi) xalqaro tinchlik va xavfsizlikni tiklash va qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Urushlar tarixidan

Odamsiz tarixda sayyoramizda 15 mingdan ortiq urush bo‘lib o‘tgan, ularda 3,5 milliarddan ortiq odam halok bo‘lgan. Shuning uchun hamma davrlarda ham odamlar vujudga kelayotgan muammolarni tinch yo‘l bilan hal qilish ustida bosh qotirganlar.

BMTning barcha qatnashchi davlatlari o‘z harakatlarida quyidagi tamoyillarga amal qilishga majburdirlar:

- tenglik;
- xalqaro norma va bitimlarga rioya qilish;
- nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish;
- kuch bilan tahdid qilish yoki uni qo‘llashdan voz kechish;
- ichki ishlarga qo‘shilmaslik;
- hamkorlik.

Shu tariqa, **BMTning asosiy maqsadlari** quyidagilar hisoblanadi:

- butun dunyoda tinchlikni qo‘llab-quvvatlash;
- do‘stona munosabatlarni rivojlantirish;
- kambag‘allik, qashshoqlik, kasallik, savodsizlikni tugatish;
- atrof muhitga yetkazilayotgan zararning oldini olish;
- inson huquqlari va erkinliklarini himoyalash.

O‘z maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun BMT oltita bosh organdan iborat o‘z tuzilmasiga ega.

Bosh Assambleya	BMTning eng vakolatli organi hisoblanadi. Uning ishida 193 mamlakat qatnashadi, ular har yili global tUSDagi 150 dan ortiq masalani muhokama etishadi.
Xavfsizlik Kengashi	5 ta davlatdan (AQSH, Rossiya, Xitoy, Buyuk Britaniya, Fransiya) va 2 yil muddatga saylanadigan 10 ta doimiy bo‘lmagan qatnashchilardan tarkib topgan. Xavfsizlik Kengashi tinchlik va xavfsizlikni saqlash masalalarini ko‘rib chiqadi.
Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash	BMTga a‘zo 54 davlatdan iborat, sotsial-iqtisodiy masalalarni ko‘rib chiqadi.
Vasiylik Kengashi	sobiq mustamlaka kolonial yerlarning o‘z yo‘nalishini aniqlashiga yordamlashadigan kuzatuv organi.
Xalqaro Sud	15 sudyadan iborat bo‘lib, davlatlar o‘rtasidagi nizolarni ko‘rib chiqadi, shuningdek xalqaro muammolar bo‘yicha konsultativ xulosalar beradi.
Kotibiyat	BMT Bosh Kotibi tomonidan boshqariladi va BMT ma‘muriy organi hisoblanadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tarixidan

BMTni barpo etish haqidagi qaror SSSR (sobiq), AQSh, Angliya va Xitoy tashqi ishlar vazirlarining Moskvadagi kengashida 1943-yilda qabul qilingan.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1945-yil 24-oktabrda tuzilgan. 24-oktabr har yili BMT Kuni sifatida nishonlanadi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ustavi esa San-Fransisko konferensiyasida 1945-yilda qabul qilingan. Ustavga dastlab 51 davlat imzo chekkan, bugungi kunga kelib a'zolar soni 193 mamlakatga yetdi.

O'zbekiston BMT a'ziligiga 1992-yil 2-martda qabul qilindi. BMT bosh idorasi Nyu-Yorkda (AQSh) joylashgan.

BMT shtab kvartirasi. Nyu-York

Topshiriq.

Betanim vujudga kelayotgan harbiy to'qnashuvlarga o'z munosabatingizni bildiring. Sizningcha, davlatlar o'rtasida doimo katta va kichik urushlar bo'lishiga sabab nima?

INSON HUQUQLARI UMUMJAHON DEKLARATSIYASI

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi — 1948-yil 10-dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining uchinchi sessiyasida 217 A (III) rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan va BMTga a'zo barcha davlatlar uchun tavsiya qilingan.

Deklaratsiya matni hamma odamlarga taalluqli huquqlarni global aniqlab bergan birinchi hujjatdir. U 30 moddadan iborat bo'lib, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, shuningdek Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt hamda ikkita Fakultativ Bayonnoma barobarida Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro paktning bir qismi hisoblanadi. 1950-yilda Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qabul qilinganligi munosabati bilan BMT Inson huquqlari kunini belgiladi. U 10-dekabrda nishonlanadi.

BMT huzurida YUNESKO (BMTning ta'lim, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi tashkiloti), XMT (Xalqaro mehnat tashkiloti), BSST (Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti) va boshqa xalqaro tashkilotlar amal qiladi, ularning faoliyati insoniyatning global muammolarini hal qilishga yo'naltirilgan.

BOLALAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISH BO'YICHA BMT FAOLIYATI

1946-yildan boshlab BMT doirasida, shuningdek, BMT Bolalar Fondi (YUNISEF) ham faoliyat yuritmoqda. U mamlakatlarga favqulodda vaziyatlarda ko'maklashadi, shuningdek birlamchi tibbiy-sanitar yordam ko'rsatish, toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, maqbul sanitar sharoitlari yaratish bilan shug'ullanadi, bolalar va ayollar ovqatlanishi va ta'lim olishi ustidan nazorat qiladi.

YUNISEF faol ishlari tufayli har yili 3 milliondan ortiq bolaning hayoti saqlab qolinadi.

1959-yilda BMT Bosh Assambleyasi Bola huquqlari deklaratsiyasini qabul qildi. Uning maqsadi baxtli bolalikni ta'minlash, bolalarning huquq va erkinliklaridan ularning o'zlari va jamiyat manfaatlarida foydalanishdan iborat bo'lib, barcha davlatlar va manfaatdor shaxslarni bolalarga berilgan huquqlarni tan olishga va ularga rioya etishga chaqirdi.

1979-yil BMT tomonidan Xalqaro bola yili deb e'lon qilindi. Bolalar-ning huquqlari shuningdek 1989-yil 20-yanvardagi Bolalar huquqlari haqidagi Konvensiyada ham mustahkamlangan. Unda davlatlar tomonidan 18 yoshga to'lmagan shaxslar uchun elementar huquqlar ta'minlanishi nazarda tutilgan:

- o'z oilasida yashash huquqi;
- yetarlicha ovqatlanish va toza suv bilan ta'minlanish huquqi;
- qulay yashash darajasiga ega bo'lish huquqi;
- sog'lig'ini saqlash huquqi;
- alohida g'amxo'rlik va maxsus professional tayyorgarlik olish huquqi;
- o'z tilida so'zlashish, o'z dinidan va madaniyatidan foydalanish huquqi;
- o'yinlar va ko'ngilochar tadbirlarda qatnashish huquqi;
- erkin ta'lim olish huquqi;
- o'z salomatligini himoyalash huquqi;
- shafqatsizlik, kamsitish va adolatsiz munosabatda bo'lishdan himoyalalanish huquqi;
- o'z fikrini erkin bildirish, o'z nuqtayi nazarlarini namoyon etish uchun tengdoshlari bilan uchrashish huquqi.

O'zbekiston ham 1989-yilda Bolalar huquqlari haqidagi Konvensiyani imzoladi, unga ko'ra olingan majburiyatlarni amalga oshirish maqsadida «Sog'lom avlod uchun» fondi tashkil qilingan.

Bilimingizni sinang!

1. BMT qachon va nima maqsadda tashkil etildi?
2. Nizolarni hal qilishda BMTga a'zo davlatlar qanday tamoyil-larga asoslanib ish ko'rishadi?
3. BMTning asosiy tashkilotlarini va ularning vazifalarini sanab o'ting.
4. Davlatlar o'rtasidagi nizoli masalalarni hal qilishda BMT Xalqaro sudi qanday o'rin tutadi?

4-§. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIGI

FUQAROLARNING HUQUQIY HOLATI

Fuqarolik instituti har bir suveren davlat uchun majburiy hisoblanadi. **Fuqarolik** jismoniy shaxslar va davlat o‘rtasida barqaror siyosiy-huquqiy aloqalar mavjudligini anglatadi. Fuqarolik shaxsning huquqiy holatini qonunan tartibga soladi va uning tegishli huquqlari va majburiyatlarini belgilab beradi.

Biroq fuqarolik maqomi har bir insonga berilmaydi, chunki mamlakatda yashaydigan hamma odamlar ham uning fuqarolari hisoblanmaydi.

Boshqa davlatlarda bo‘lgani kabi, O‘zbekistonda ham ma’lum hayotiy holatlardan kelib chiqib, vaqtinchalik yoki muntazam yashaydigan O‘zbekiston fuqarosi bo‘lmagan odamlar ko‘plab topiladi. Bu toifaga xorijiy fuqarolar hamda boshqa davlat fuqarosi ekanligini isbotlay olmaydigan fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar kiradi.

Biroq O‘zbekiston fuqarosi bo‘lishmasa ham, bu shaxslar uning qonunlariga rioya etishlari, Konstitutsiyada, qonunlarda va xalqaro shartnomalarda belgilangan majburiyatlarni bajarishlari shart.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING FUQAROLIGI TO‘G‘RISIDAGI QONUN

«O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligi to‘g‘risida»gi Qonun 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan. O‘zbekiston Respublikasining fuqarolik to‘g‘risidagi qonunlari O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi asosida qabul qilingan ushbu Qonundan va O‘zbekiston Respublikasining shu Qonunga muvofiq chiqariladigan boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasida xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro huquq me‘yorlariga muvofiq ta‘minlanadi. Ular inson huquqlari sohasidagi har bir odamga nisbatan e‘tirof etilgan xalqaro hujjatlar tomonidan tan olingan huquq va erkinliklardan foydalanishadi.

Faqat davlat fuqarolariga taalluqli bo‘lgan favqulodda huquqlar bundan mustasno. O‘zbekiston fuqarolaridan farqli ravishda xorijiy fuqarolar saylash huquqidan foydalana olishmaydi, deputatlar yoki senatorlar sifatida saylanishga va harbiy xizmat qilishga haqli emas. Bu barcha davlatlarda tan olingan amaliyot bo‘lib, bunday cheklovlar tahqirlash choralari hisoblanmaydi.

O‘zbekiston Respublikasida mamlakatda yashaydigan barcha odamlar uchun yagona fuqarolik belgilangan bo‘lib, ularning tengligi Konstitutsiya darajasida belgilangan. Bu tamoyilga ko‘ra barcha fuqarolar qonun oldida tengdirlar. Ijtimoiy holati, irqiy yoki milliy kelib chiqishi, genderlik aloqadorligi, tili, dini yoki siyosiy ishonchidan qat‘i nazar hech narsa fuqarolar tengligiga ta‘sir etolmaydi. Fuqarolar teng huquqliligining buzilishi konstitutsional huquq va erkinliklarga qarshi jinoyat deb tan olinadi va O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga (141-moddasi) muvofiq jinoiy-huquqiy javobgarlikka tortiladi. O‘zbekistonda ikki fuqarolik tan olinmaydi.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIGINI OLISH

«O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligi to‘g‘risida»gi Qonunda fuqarolikni olishning bir nechta asosi keltirilgan:

- tug‘ilganligi bo‘yicha;
- O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligini olishi natijasida;
- O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan asoslarga ko‘ra;
- «O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligi to‘g‘risida»gi Qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Bolaning tug‘ilishi tug‘ilgan davlati fuqaroligini o‘z-o‘zidan olish uchun tabiiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bola O‘zbekiston hududida yoki undan tashqarida tug‘ilganiga qaramay, agar uning ota-onasi O‘zbekiston fuqarolari bo‘lishsa, u o‘z-o‘zidan uning fuqaroligini oladi. Agar ota-onasidan biri O‘zbekiston fuqarosi bo‘lmasa ham, bola O‘zbekiston fuqaroligini olishga haqli. Ota-onasi apatrid bo‘lib, ular doimo O‘zbekiston hududida yashashsa ham, bola O‘zbekiston fuqaroligini oladi. Hatto ota-onasi noma‘lum bo‘lgan taqdirda ham bola o‘z-o‘zidan fuqarolikka ega bo‘ladi.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIGINING TO‘XTATILISHI

O‘zbekiston fuqaroligining to‘xtatilishiga quyidagilar asos bo‘ladi:

- davlat fuqaroligidan chiqish;
- fuqarolikning yo‘qotilishi oqibatida;
- O‘zbekiston xalqaro shartnomalarida nazarda tutgan boshqa asoslarga ko‘ra.

FUQAROLIKDAN CHIQISHNI TAQIQLASH

Iltimosnoma bilan murojaat qilgan shaxs jinoiy javobgarlikka tortilgan yoki unga nisbatan ijro etiladigan sud hukmi kuchga kirgan hollarda fuqarolikdan chiqishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Fuqarolikdan chiqishi O‘zbekiston davlat xavfsizligi manfaatlariga zid bo‘lgan taqdirda ham bunday iltimosnoma rad etiladi.

FUQAROLIKNI YO‘QOTISH UCHUN ALOHIDA ASOSLAR

Qonunda shuningdek fuqarolikdan chiqishning alohida asoslari keltirilgan. Bunday asoslarga quyidagilar kiradi:

- shaxs chet davlatda harbiy xizmatga, xavfsizlik xizmati idoralariga, politsiyaga, adliya idoralariga yoki davlat hokimiyati va boshqaruvining boshqa idoralariga ishga kirganligi natijasida;
- agar chet elda doimiy yashovchi shaxs uch yil ichida uzrli sabablarsiz konsullik hisobiga turmagan bo‘lsa;
- agar O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligi yolg‘onligi shak-shubhasiz ma‘lumotlar yoki soxta hujjatlar taqdim etish natijasida olingan bo‘lsa;
- agar shaxs chet davlat foydasini ko‘zlab faoliyat yuritish yoki tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar sodir etish orqali jamiyat va davlat manfaatlariga jiddiy zarar yetkazgan, shuningdek, terrorchilik tashkilotlarida ishtirok etgan bo‘lsa;
- agar shaxs chet davlatning fuqaroligini olgan bo‘lsa.

Bilimingizni sinang!

1. Sizingcha, nima uchun har qanday suveren davlatda fuqarolik majburiy hisoblanadi?
2. Fuqarolik tushunchasiga ta’rif bering.
3. Mamlakatda yashayotgan, ammo uning fuqaroligini olmagan odamlar qanday huquq va majburiyatlarga ega?
4. Qanday hollarda fuqarolikdan chiqish taqiqlanadi?

5-§. INSON HUQUQ VA ERKINLIKLARINI HIMOYALASH MEXANIZMI

INSON HUQUQLARINI HIMOYA QILISHGA OID XALQARO HUQUQIY HUJJATLAR

Xalqaro hamjamiyatga kirgan O‘zbekiston Respublikasi mamlakatda inson huquqlari va erkinliklarini mustahkamlashga faol yordam berish, milliy qonunlarni inson huquqlari sohasidagi xalqaro standartlarga moslashtirish majburiyatini o‘ziga oldi.

Zamonaviy xalqaro hamjamiyat insonning tabiiy huquqlari g‘oyasini huquqiy me‘yoriy hujjatlar darajasida mustahkamlagan. Ularning ichida Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi alohida o‘rinda turadi. Deklaratsiyada bugungi kunda har bir inson ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ega bo‘lishi lozim bo‘lgan huquq va erkinliklarning minimal hajmi keltirilgan.

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi asosida ko‘plab bajarilishi shart bo‘lgan hujjatlar ishlab chiqilgan. Ular Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining deyarli barcha nizomlariga aniqlik kiritishdi va ularni rivojlantirishdi hamda inson huquqlarini himoya qiluvchi ma‘lum xalqaro vositalarni yaratishdi. Masalan, Fakultativ bayonnoma alohida fuqarolarga huquqlari buzilayotganligidan BMT qoshidagi maslahat organi — Inson huquqlari bo‘yicha qo‘mitaga shikoyat qilish imkonini berdi.

Deklaratsiya, ikkita Pakt va Fakultativ bayonnoma BMTning umumiy, huquqiy qamrov darajasi bo‘yicha universal hujjatlaridir va ular Inson huquqlari Xartiyasini tashkil qiladi. Ko‘pincha u Inson huquqlari to‘g‘risida xalqaro bill deb ataladi.

Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risida Yevropa konvensiyasi (1950-y.) o'z ichiga fuqarolik hamda siyosiy, shuningdek ba'zi ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarni olgan Konvensiyaga qo'shimcha bayonnomalar Yevropa Kengashining yetakchi hujjatlariga aylandilar.

Ularning amalga oshirilishini nazorat qilish uchun maxsus mexanizmlar — Yevropa komissiyasi va Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi ta'sis etildi. Komissiya va Sud fuqarolarning huquqlari buzilishi bilan bog'liq shikoyatlarni ko'rib chiqadilar. Shikoyatning haqqoniyligi aniqlansa, Sud tomonidan har bir davlat bajarishi shart bo'lgan qaror chiqariladi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNLARIDA INSON VA FUQAROLARNING HIMOYA QILINISHI

Davlat mustaqilligiga erishgach, O'zbekiston inson huquqlarini himoya qilish milliy mexanizmini ham yaratib, bosqichma-bosqich mustahkamlab bormoqda.

Inson huquqlari va erkinliklarini himoyalashda davlat ichki mexanizmining asosiy bo'g'inlari quyidagilar:

- adolatli sudlovni amalga oshiradigan sud organlari;
- qonunlar aniq bajarilishini nazorat qiladigan va inson erkinliklari va huquqlarini himoyalaydigan prokuratura organlari;
- huquqbuzarliklarga chek qo'yilishi va inson huquqlarining himoya qilinishini ta'minlash bo'yicha majburiyatlarni bajaradigan ichki ishlar organlari.

Mamlakatda inson huquqlari bo'yicha qo'shimcha milliy muassasalar ham tashkil etilgan. Ularga:

- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha Vakili (Ombudsman);
- Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Amaldagi qonun hujjatlarini monitoringi instituti;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakili instituti kiradi.

XORIJIY FUQAROLAR VA FUQAROLIGI BO‘LMAGAN SHAXSLAR HUQUQLARI

Fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar — hech bir davlatning fuqarosi maqomiga ega bo‘lmagan jismoniy shaxslar (apatrid) deyiladi. Fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar to‘la huquqli fuqarolar hisoblanmasa ham, ushbu shaxslar ularni qabul qilgan mamlakatning amaldagi qonunlariga bo‘ysunishlari shart. Fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar barcha inson huquqlariga egadirlar, lekin to‘la huquqli fuqarolarning asosiy imtiyozlaridan foydalana olmaydilar. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22-moddasida O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida ham, uning tashqarisida ham o‘z fuqarolarini huquqiy himoya qilishi va ularga homiylik ko‘rsatishi kafolatlangan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 23-moddasiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolarining va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro huquq normalariga muvofiq ta‘minlanadi. Shu bilan birga, ular O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilangan majburiyatlarini ado etadilar.

Bilimingizni sinang!

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qachon qabul qilingan va uning mohiyati nimadan iborat?
2. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi asosida inson huquqlari bo‘yicha qanday hujjatlar ishlab chiqilgan?
3. Inson huquqlari bo‘yicha qanday hujjatlar Yevropa Kengashida yetakchi hisoblanadi?
4. Yevropa komissiyasi va Yevropa sudi nima maqsadda tuzilgan?
5. O‘zbekiston Respublikasining inson huquqlari va erkinliklari bo‘yicha ichki davlat mexanizmi bo‘g‘inlarini sanab o‘ting.
6. O‘zbekiston Respublikasidagi inson huquqlarini himoya qilish bo‘yicha qanday qo‘shimcha milliy muassasalarni bilasiz?
7. Xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar qanday huquq va majburiyatlarga ega?

II-BO‘LIM. KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ ASOSLARI

6-§. DAVLATDA QONUNING USTUVORLIGI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI — MAMLAKATNING ASOSIY QONUNI

Konstitutsiya har bir davlatning asosiy qonuni hisoblanadi. Uning normalari nafaqat davlat qurilishi, davlat hukumati va boshqaruvini tashkil qilish tamoyillarini, shu bilan birga ijtimoiy hayot normalarini ham tartibga soladi.

Konstitutsiyada mustahkamlangan qoidalar yuridik asosni hosil qiladi, unga tayangan holda huquqning boshqa barcha tarmoqlari — fuqarolik, moliyaviy, jinoiy, mehnat va boshqalarning normalari yaratiladi. Barcha me’yoriy-huquqiy hujjatlar (qonunlar, farmonlar, qarorlar va hokazolar) Konstitutsiyaga asoslanadi. U barcha qonun hujjatlarining asosiy manbai hisoblanadi.

Konstitutsiyada barcha joriy qonunlar uchun asosni tashkil qiladigan g'oyalar va nizomlar mustahkamlangan. Har bir davlatning huquqiy tizimida Konstitutsiyaning ustuvorligi aynan shu bilan belgilanadi.

Konstitutsiyaning yetakchi o'rni shunda ham ko'rinadiki, mazkur davlatning fuqarolari bilan birga davlat va uning organlari ham unga amal qilishga majbur. Huquq va davlatning aynan shunday mutanosibligida jamiyatda Konstitutsiya va qonunlarning amaliy ijrosi ta'minlanadi.

1-topshiriq.

Siz kun bo'yi qonun bilan necha marta yuzma-yuz bo'lishingizni kuzatib ko'ring. Keyin har bir qonunning ta'sirini muhokama qiling. Ular har biringiz uchun qanchalik foydali ekanini tushuntirib bering.

Inson butun hayoti davomida qonunga bevosita bog'liq bo'ladi. Kishi samolyotda uchganda, uy sotib olganda, mashina haydaganda, uylanganda, o'qiganda yoki ishlaganda — shu singari hamma hollarda u yoki bu qonunlarga ishi tushadi.

Huquq — davlat tomonidan o'rnatilgan va himoya qilindigan barcha uchun majburiy bo'lgan xulq-atvor qoidalarining tizimi.

2-topshiriq.

«Quyvon» bo'lib (chiptasiz) ketayotgan yo'lovchini, bi-ror-bir kishini kaltaklagan bezorini yoki svetoorning yo-nib-o'chishlariga e'tibor bermasdan borayotgan haydovchini tasavvur qiling. Sanab o'tilgan vaziyatlarning hammasida ki-shilar turlicha harakat qiladi, lekin ularning hammasi muayyan huquqiy oqibatlar bilan bog'liq.

Yuqoridagi holatlardagi huquqbuzarlarni qanday huquqiy oqibatlar kutishini aniqlang.

Huquqiy davlat — huquq va qonunning ustuvorligi hamda sud mustaqilligi ta'minlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanadigan, davlat hokimiyatining tizimi qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bo'linishi prinsipi asosida amalga oshiriladigan davlatdir.

3-topshiriq.

1. Nima deb o'ylaysiz, o'zbek xalq maqollari va huquqiy normalar orasida qanday bog'liqlik mavjud?
 - «Birovga choh qazima, o'zing tusharsan».
 - «Zo'ravonlik — oxiri vayronlik».
 - «Inson o'zi boshiga balo keltirar».
 - «Och qornim, tinch qulog'im».
 - «O'z baxtim o'z qo'limda».
 - «To'qlikka sho'xlik».
 - «Xo'rlik o'limdan yomon».
 - «O'g'ri o'g'irlab yo'lga tushar,
Oxiri borib qo'lga tushar».
 - «Yomon bilan yurdim, qoldim uyatga,
Yaxshi bilan yurdim, yetdim niyatga».
2. Barcha ijtimoiy me'yorlar uchun qanday belgi umumiy belgi hisoblanadi? Huquq kishilarning xatti-harakatiga qay tarzda ta'sir ko'rsatadi?

Bilimingizni sinang!

1. Huquq tushunchasiga ta'rif bering.
2. Huquq me'yorlari odamlar orasida umumqabul qilingan qanday munosabatlarni tartibga soladi?
3. Umuminsoniy qadriyatlar va o'zaro munosabatlar me'yorlari huquqda qanday aks ettiriladi va mustahkamlanadi?
4. Nima uchun huquq insonni o'z erkinliklarini cheklashga majburlaydi?
5. «Huquqiy davlat» tushunchasiga ta'rif bering.

7-§. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY TUZUMNING ASOSLARI

KONSTITUTSIYAVIY TUZUMNING TARKIBI

Konstitutsiyaviy huquq sohasi har bir mamlakat milliy huquq sohasining tarkibiy qismi, davlat va jamiyat hayotining muhim jihatlari, asosiy ijtimoiy munosabatlar tizimi hisoblanadi. Ushbu ijtimoiy munosabatlar, o‘z navbatida jamiyat hayotining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ma’naviy sohalarida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birgalikda, ushbu ijtimoiy munosabatlar amalda jamiyat hayotini yo‘lga qo‘yish, davlat hokimiyatini amalga oshirish, boshqa ijtimoiy hokimiyatlar maqomini belgilash, shuningdek inson va fuqarolar huquq, erkinlik hamda burchlari bilan bevosita bog‘liq. Bir so‘z bilan aytganda, inson,

fuqaro, jamiyat va davlat hayoti bilan bog‘liq eng asosiy ijtimoiy munosabatlar tizimi konstitutsiyaviy huquqning asosi hisoblanadi va aynan shu munosabatlar zahirida konstitutsiyaviy tuzum asoslari vujudga keladi, shakllanadi va rivojlanadi.

Mamlakatimiz milliy huquq tizimida O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi deb keng ma‘noda konstitutsiya va qonunlar asosida qurilgan, umuminsoniy qadriyatlar ustuvor deb topilgan xalqimizning hayot tarzi tushuniladi.

Konstitutsiya va qonunlarning ustuvorligi, ularda inson huquq va erkinligining eng oliy qadriyat sifatida mustahkamlanishi, xalqaro huquqning umum e‘tirof etilgan normalarining tan olinishi kabi qoidalar bugungi kunda konstitutsionalizmning asosi sifatida qaralmoqda.

Konstitutsiyaviy huquq milliy huquq tizimidagi ko‘plab huquq tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Biroq ta‘kidlash joizki, huquq fanida «konstitutsiyaviy huquq» atamasi turli ma‘nolarda qo‘llaniladi. Bir tomondan, bu huquqning aniq bir tarmog‘i, bunda «konstitutsiyaviy huquq» huquqning ko‘plab xilma-xil tarmoqlaridan biri sifatida qatnashadi. Ikkinchi tomondan, mazkur atama «konstitutsiyaviy huquq»ning yuridik fan tarkibiy qismi sifatidagi mazmunini ochib beradi. Uchinchidan esa, bu atama ostida ta‘lim muassasalarida o‘rganiladigan o‘quv predmeti tushuniladi.

Huquqning tarmog‘i sifatida konstitutsiyaviy huquq jamoatchilik munosabatlarini tartibga soladi. Fan sifatida davlat qurilishi, shaxs va fuqaroning huquqiy maqomi, davlatning faoliyati, tuzilishi va hokazolarni o‘rganadi. O‘quv predmeti sifatida esa ma‘rifatchilik vazifasini bajaradi va sohada to‘plangan bilimlarni tarqatadi.

KONSTITUTSIYAVIY TUZUM VA KONSTITUTSIYAVIY TAMOYILLAR

Konstitutsiyaviy tuzumning mazmun–mohiyatini anglash borasida konstitutsiya tomonidan o‘rnatilgan tamoyillar salmoqli ahamiyat kasb etadi. Konstitutsiyaviy huquq tizimining asosi hisoblangan tamoyillarning ahamiyati, avvalo, ularning mazmunida umuminsoniy qadriyatlarning yotganligi, xalqaro

umum e'tirof etilgan qoidalarning ustuvorligi asosida yaratilganligi va ular o'z navbatida milliy huquq tizimining poydevori bo'lib xizmat qilishi bilan ifodalangani.

Konstitutsiyaviy tamoyillarning ahamiyatli jihati yana shunda namoyon bo'ladiki, ushbu tamoyillar shaxs, jamiyat va davlat munosabatlarining ustuvor yo'nalishlarini, eng ahamiyatli jihatlarini o'zida ifoda etadi. Birgina «davlat tuzumi» yoki «konstitutsiyaviy tuzum» deb ifodalanuvchi konstitutsiyaviy tushunchalarni qo'llashda qaysi manfaatlar ilgari surilayotganligini ilg'ab olish qiyin emas. Agar «davlat tuzumi» tushunchasining zamirida davlat manfaatlari yoki davlat hokimiyatining ustuvorligi kabi g'oyalar mujassam bo'lsa, «konstitutsiyaviy tuzum» tushunchasi asosan konstitutsiyaviy qoidalarning ustuvorligi, ya'ni konstitutsiya tamoyillarining amaliy ifodasini namoyon etadi va shu orqali konstitutsiyaviy-huquqiy munosabat himoya qilinayotganligi ko'proq anglanadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi aniq ishlab chiqilgan tuzilmasi bilan ajralib turadi. Uning tuzilmaviy qismlariga muqaddima, 6 bo'lim, 26 bob va 128 modda kiradi. Konstitutsiyamizning kirish qismi — muqaddimada O'zbekiston xalqi inson huquqlariga va davlat suvereniteti g'oyalari-ga sodiqligini tantanali ravishda e'lon qilib, insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etish vazifasini nazarda tutishi ko'rsatilgan.

Birinchi bo'lim normalarida davlat suvereniteti, xalq hokimiyatchiligi, konstitutsiya va qonunning ustunligi, tashqi siyosatdagi umum tan olingan prinsiplari va xalqaro huquq normalari asosiy tamoyillar sifatida qayd etiladi.

Ikkinchi bo'lim normalari inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlarini tartibga soladi.

Uchinchi bo'lim normalari jamiyat va shaxs munosabatlarining xususiyatlarini ochib beradi.

To'rtinchi bo'lim normalari davlatimizning ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishini belgilaydi.

Davlat hokimiyatining tashkil etilishi beshinchi bo'lim normalarida tartibga solinadi.

Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish tartibi oltinchi bo'lim normalarida ko'rsatiladi.

KONSTITUTSIYAVIY TUZUM VA HUQUQIY TARTIBOT

Har bir davlatda huquq va tartibotning mavjudligi konstitutsiyaviy tuzumning kafolati bo'lib xizmat qiladi. Aslida ham bu ikki tushuncha bir-birining mavjudligini taqozo etadi. Konstitutsiyaviy tuzumning tarkibidan huquq-tartibot ham o'rin oladi va o'z o'rnida konstitutsiyaviy tuzumning amalda bo'lishini ta'minlaydi.

Davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 43-modda

Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 44-modda

Konstitutsiyaviy tuzumning himoya qilinishi va barqarorligi davlat hokimiyati faoliyatining samarali yo'lga qo'yilishi bilan bevosita bog'liqdir. Davlat hokimiyati o'z faoliyatini oshkora, xalqni xabardor qilib turish yo'li bilan amalga oshirishi zarur.

Davlat jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi, ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi.

Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 58-modda

1-topshiriq.

Olingan bilimlardan foydalanib, quyidagi belgilarni qo‘llagan holda kichik hikoya tuzing.

Qullikdan himoya qilish.

Og‘ir mehnatdan himoya qilish.

Shafqatsizlikdan himoya qilish.

E‘tibor, muhabbat olish huquqi.

Tanlash huquqi.

Kattalar va bir-biriga g‘amxo‘rlik.

Yer yuzidagi barcha insonlar teng huquqli.

Uy-joy, dam olish, oziqlanish huquqi.

Xo‘rlanishdan himoya.

Ota-onadan ajratishdan himoya.

Bilimingizni sinang!

1. «Konstitutsiyaviy huquq» atamasi qanday ma’nolarda qo‘llaniladi?
2. Konstitutsiyaviy huquq fan sifatida qanday xizmat qiladi?
3. O‘quv predmeti sifatida konstitutsiyaviy huquq qanday vazifalarni bajaradi?
4. Konstitutsiyaviy huquqning boshqa huquq tarmoqlari orasidagi yetakchi o‘rni nimada ko‘rinadi?
5. Konstitutsiyamiz muqaddimasining asosiy maqsadini ayting.
6. Konstitutsiyaning normalari davlatimizda huquqiy tartibni qanday belgilab beradi?

8-§. INSONPARVARLIK PRINSIPI O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY TUZUMINING ASOSI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASIDA INSON HUQUQ VA ERKINLIKLARINING BELGILANISHI

Konstitutsiya fuqarolarning, ular qayerda bo‘lishlaridan qat’i nazar, qonun tomonidan kafolatlangan davlat himoyasida ekanliklarini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, asosiy qonunda jamiyatning hayot faoliyati sohalaridan kelib chiqib, huquq va erkinliklar taqsimlab berilgan.

Shaxs va davlat munosabatlari nafaqat har bir milliy huquq tizimi, balki xalqaro huquqning ham eng muhim obyekti hisoblanib, ushbu munosabatlarni insoniylik mezonlari asosida tashkil qilish har bir jamiyat va davlat zimmasiga ulkan mas’uliyat yuklaydi.

Insonparvarlik prinsipi shuni bildiradiki, respublikamizdagi barcha fuqarolar umumiy asosda teng huquqlardan foydalanadilar va teng majburiyatlarga ega bo'ladilar.

Konstitutsiyamiz insonning erkinligi va shaxsiy daxlsizligi huquqlarini qat'iy belgilabgina qolmay, uning sha'ni va obro'yini ham muhofaza etadi.

Fuqarolar huquq va erkinliklarining ta'minlanishi mamlakat gullab-yashnashiga zamin yaratadi va demokratik davlat qurilishining kafolati bo'lib xizmat qiladi. Konstitutsiya inson huquqlari va erkinliklari butun tizimining poydevoridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 1-avgustdagi Farmoniga muvofiq 2008-yil 1-yanvardan boshlab mamlakatimizda jinoiy jazolashning o'limga mahkum etish turi bekor qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi xalqaro hamjamiyat e'tirof etgan insonparvarlik prinsiplariga ko'ra, xalqimiz farovonligini ta'minlash uchun xizmat qilmoqda, inson haq-huquqlari va erkinliklarining ustuvorligini ta'minlamoqda. Bu esa xalqaro huquqning umume'tirof etilgan, umumjahon miqyosida tan olingan barcha muhim qoidalari va prinsiplariga to'la mos keladi.

XALQ HOKIMIYATCHILIGI

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbayidir. *Demos* (*yunoncha*) – «xalq», *kratos* – «boshqaruv» degan ma'noni bildiradi. Demak, demokratiya – xalqning xohish-irodasini aks ettiradi. Demokratiya – insonning davlat ishlarini hal qilishda yashirin ovoz berish orqali yoki boshqa shaklda bevosita ishtirok etishidir. Vakillik demokratiyasi — insonning davlat ishlarini hal etishda o'zi saylagan vakillari, ya'ni deputatlar orqali ishtirok etishidir. Shuning uchun ham O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishga haqli.

Bevosita demokratiya shakllari xalq suverenitetining aniq ifodasi sifatida maydonga chiqadi. Davlat va boshqa ijtimoiy hokimiyatlar xalq irodasiga bilvosita xizmat qilsa, bevosita demokratiya shakllari, ya'ni referendum va xalq muhokamasi kabi siyosiy tadbirlar xalq hokimiyatchiligining negizi hisoblanadi.

Xalq davlat hokimiyatining birdan bir manbayidir.

O‘zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko‘zlab va O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi.

Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini o‘zlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to‘xtatib qo‘yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 7-modda

O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining faoliyati inson huquqlarini himoya qilish, ta‘minlash va kafolatlashdan iborat bo‘lib, mazmunan yangi konstitutsiyaviy tuzum yaratish borasida amalga oshirilgan barcha islohotlar zahirida «Islohotlar – islohot uchun emas, avvalo inson uchun, uning manfaatlari uchun» deb yuritilgan hayotiy shior yotadi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida mustahkamlangan normalar yuqorida keltirilgan vazifalarni bajarish uchun asos bo‘ladi.

FUQAROLARNING SIYOSIY HUQUQLARI

Fuqarolarning huquqlari va erkinliklari tizimida siyosiy huquqlar alohida o‘rin egallaydi, chunki bu huquqlar fuqarolarning davlatni va jamiyat ishlarini boshqarishidagi ishtiroki bilan bog‘liqdir.

Siyosiy huquq va erkinliklar deyilganda insonlarning bevosita siyosiy manfaatlariga tegishli huquqlar tushuniladi. Siyosiy huquqlar shaxsning siyosiy jarayon va davlat hokimiyatini amalga oshirishda ishtirok etish imkoniyatlarini ifodalaydi. Siyosiy huquq va erkinliklar insonning davlat fuqaroligiga ega bo‘lishi bilan bog‘liqdir. Fuqarolarning davlat ishlarini boshqarishda, davlat hokimiyati organlari va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlarini saylov yo‘li bilan shakllantirishda ishtirok etish huquqi eng muhim siyosiy huquqlardan biri hisoblanadi.

Fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi demokratik huquqiy davlatning muhim prinsiplaridan biridir. Konsti-

tutsiyada xalqning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirokini amalga oshirish shakllari ifodalangan. O‘zbekiston fuqarolari oliy va mahalliy vakillik organlariga saylaydigan o‘z vakillari orqali davlat hokimiyatini boshqarishda ishtirok etadilar.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarga siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalariga birlashish huquqini Konstitutsiya va qonunlarga zid kelmagan holatlarda amalga oshirishlari mumkinligi belgilab qo‘yilgan. Vakatli organlarga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish — bu fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etishining amaliy shakllaridan biri bo‘lib, bu huquq — fuqarolarning siyosiy faolligini namoyon qilishlarini, shuningdek o‘zlarining huquqlarini himoya qilishning muhim vositalaridan biridir.

Fuqarolarning murojaatlari mazmuniga ko‘ra uch shaklda bo‘ladi:

- taklif;
- ariza;
- shikoyat.

Fuqarolarning murojaatlari, qanday shaklda, ya’ni ariza, shikoyat yoki taklif shaklida bo‘lishidan qat’i nazar, ular rasmiylashtiriladi.

FUQAROLARNING KONSTITUTSIYAVIY BURCH VA MAJBURIYATLARI

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi nafaqat fuqarolarning asosiy huquqlari va erkinliklarini, balki ularning majburiyatlarini ham belgilaydi.

Ijtimoiy hayot shunday tuzilganki, inson mutlaq erkinlikdan foydalana olmaydi. Chunki jamiyatda yashar ekan, atrofidagi odamlarni hisobga olmay iloji yo‘q. Boshqa shaxslar manfaatlariga zid qo‘llanilgan erkinlik ushbu shaxslarga muayyan zarar yetkazadi. Aynan shuning uchun O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 20-moddasida: «Fuqarolar o‘z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart» ekanligi alohida ta’kidlangan. 47-moddaga muvofiq esa: «Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qo‘yilgan burchlarni bajaradilar».

1-topshiriq.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining fuqarolar majburiyatlari to‘g‘risidagi moddalarini diqqat bilan o‘qing va nima uchun aynan ushbu majburiyatlar Konstitutsiyaga kiritilgani haqida xulosa chiqaring.

48-modda. Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar.

49-modda. Fuqarolar O‘zbekiston xalqining tarixiy, ma’naviy va madaniy merosini avaylab asrashga majburdirlar. Madaniyat yodgorliklari davlat muhofazasidadir.

50-modda. Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdirlar.

51-modda. Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig‘imlarni to‘lashga majburdirlar.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.

2-topshiriq.

Konstitutsiyaning 19-moddasi amalda qanday bajarilayotganini misollarda ko‘rsating: «O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan bo‘lgan huquqlari va burchlari bilan o‘zaro bog‘liqdirlar. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo‘yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo‘yishga hech kim haqli emas».

Bilimingizni sinang!

1. «Davlatda inson eng oliy qadriyatdir» hikmatini qanday tushunasiz?
2. Huquqiy me‘yor nimaga xizmat qiladi?
3. Huquq qanday vazifalarni bajaradi?
4. Shaxsning konstitutsiyaviy maqomi asoslarini qanday tamoyillar tashkil qiladi?
5. Fuqarolarning konstitutsiyaviy majburiyatlarini sanab o‘ting.

III-BO‘LIM. MA’MURIY HUQUQ ASOSLARI

9-§. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MA’MURIY HUQUQ MA’MURIY HUQUQ TIZIMI VA MANBALARI

Ma’muriy huquq — davlat boshqaruvi jarayonida vujudga keladigan jamoatchilik munosabatlarini tartibga soladigan huquq tarmog‘i. Avvalambor bu ijroiya hukumati tomonidan davlatning xo‘jalik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma’muriy-siyosiy jarayonlarini boshqarish bo‘yicha funktsiya va vazifalarini bajarishda kundalik amaliy faoliyat jarayonida vujudga keladigan boshqaruv munosabatlaridir.

Ma’muriy huquq tizimi – ma’muriy huquq normalari va institutlarini birlashtiradi.

Ma’muriy huquq quyidagi munosabatlarni tartibga soladi:

- tashkiliy jihatdan biri ikkinchisiga bo‘ysunadigan davlat organlari (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, qo‘mitalar, hokimliklar);
- bir-biriga bo‘ysunmaydigan davlat idoralari (ikki vazirlik, ikki hokimlik);
- davlat idora organlari va ularga bo‘ysunadigan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlar;
- davlat idora organlari va birlashmalari o‘rtasidagi munosabatlar;
- davlat idora organlari va fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlar.

Ma'muriy huquq – huquq tizimining mustaqil tarmog‘i sifatida davlat boshqaruvini tashkil etish va amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig‘indisidan iborat.

Ma'muriy huquq me'yorlari juda rang-barang. Ularga turmushdagi xatti-harakat, tabiatni muhofaza qilish, suvdan foydalanish me'yorlari, yong'indan saqlash qoidalari, transportdagi xavfsizlik me'yorlari va boshqa ko'p narsalar kiradi. Bu qoidalarning hammasiga albatta rioya etish zarur.

№	Tamoyil	Mazmuni
1	Qonuniylik	Davlat, uning idoralari, mansabdor shaxslar, fuqarolarning jamoatchilik birlashmalari o'z faoliyatlarini Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq amalga oshirishlari lozim.
2	Fuqarolarning qonun oldida teng huquqliligi	O'zbekiston Respublikasining barcha fuqarolari bir xil huquqqa va erkinlikka egadirlar hamda qonun oldida teng huquqlidirlar.
3	Demokratiya	Fuqarolarning jamoat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish imkoniyatlari va huquqlarini bildiradi.
4	Gumanizm (insonparvarlik)	Insonning eng yuksak qadr-qimmatini tan olish va uning obro'-e'tiborini hamda huquqi va erkinligi daxlsizligini hurmat qilishdir.
5	Adolat	Inson shaxsiga, uning jinsi, irqi, millati va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, xolis va beg'araz munosabatda bo'lish.
6	Ayb uchun javobgarlikning muqarrarligi	Ma'muriy qonunbuzarlik qilgan bironta shaxs javobgarlikka tortilmay qolmaydi.

Ma'muriy huquq manbalari sirasiga:

- O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi;
- Konstitutsiyaviy qonunlar;
- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis palatalarining qarorlari;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning yo'riqnomalari, nizomlari;
- mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari kiradi.

MA'MURIY HUQUQ SUBYEKTLARI

Ma'muriy huquq ijtimoiy sohaning turli sohalarini tartibga soladigan davlat hukumat organlarining faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Jamiyatning hayoti boshqaruvga muhtoj, chunki sanoat ham, qishloq xo'jaligi ham, madaniyat va ma'rifat ham o'z-o'zidan rivojlanmaydi.

Prezident, davlat boshqaruvi organlarining xizmatchilari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning mansabdor shaxslari va xizmatchilari, 16 yoshga to'lgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet elliklar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, jamoat birlashmalari ma'muriy huquq subyektlari hisoblanadi.

Davlat hokimiyatining oliy idorasi — Oliy Majlis qanday qonunlar qabul qilmasin (harbiy majburiyat, ta'lim tizimini isloh qilish, qo'shma korxonalar, ijara yoki onalik va bolalikni muhofaza qilish va hokazo), ularning har biri ro'yobga chiqarilishi kerak. Davlat boshqaruvining mahalliy va markaziy idoralari buning uchun shart-sharoit yaratadi. Davlat boshqaruvining markaziy idoralariga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari kiradi.

Ularning har biri iqtisodiyot, madaniyatning alohida tarmoqlarini boshqaradi. Masalan, Ichki ishlar vazirligi mamlakatda huquq-tartibotni ta'minlash bilan bog'liq masalalarni hal etadi, Xalq ta'limi vazirligi esa ta'lim muassasalari faoliyatiga rahbarlik qiladi va hokazo.

Mahalliy hokimiyat idoralariga hokim boshchiligidagi hokimliklar kiradi, ular viloyat, shahar yoki tumanda ijroiya va farmoyish chiqarish hokimiyati bo'lib, kundalik tezkor ishlarni bajaradi.

Ijtimoiy muammolarni hal etishda jamoat tashkilotlari ham ishtirok etadi. Mahalliy muammolarni hal etishda o'zini o'zi boshqaruvchi mahalliy idoralar, masalan, fuqarolar yig'inlari va oqsoqollar, kasaba uyushmasi qo'mitalari va hokazolar katta ahamiyatga ega. Ular o'z vazifalarini ko'ngillilik asosida bajaradilar. Jamoat tashkilotlarining qarorlari faqat ana shu tashkilotga kiruvchi fuqarolar uchun majburiydir.

1-topshiriq.

O‘zingiz yashayotgan mahalla qo‘mitalari faoliyati bilan tanishib, ular ishi haqida xabar tayyorlang. Ular nima bilan shug‘ullanadi? Jamiyat hayotida ular qanday o‘rin tutadi?

2-topshiriq.

Quyidagi vaziyatlarni yeching.

1-vaziyat.

Ulug‘bek: — Men yaqinda 18 yoshga to‘laman, meni harbiy xizmatga chaqirishlari mumkin. Men tibbiyot institutiga o‘qishga kirmoqchiman. Oliy o‘quv yurtlarining talabalari uchun harbiy xizmatga chaqirish muddati uzaytirib beriladimi?

Qaysi idorada Ulug‘bekka muddatli harbiy xizmatga chaqirish tartibini to‘g‘ri tushuntirib berishadi?

2-vaziyat.

Sevara, 18 yosh: — Mening Germaniyada dugonam bor. Men uni O‘zbekistonga mehmonga taklif qilmoqchi edim, biroq taklifni qanday rasmiylashtirishni bilmayman. Menga qayerda yordam berishlari mumkin?

U maslahat olish uchun davlat boshqaruvining qaysi idorasiga murojaat qilishi kerak?

Bilimingizni sinang!

1. Ma‘muriy huquqning asosiy vazifasini ayting.
2. Ma‘muriy huquq subyektlarini sanab bering.
3. Ma‘muriy huquq jamiyat munosabatlarini tartibga solishda qaysi tamoyillarga amal qiladi?
4. Jamoat birlashmalari ijtimoiy muammolarni hal qilishda qanday o‘rin tutadi?

10-§. MA'MURIY HUQUQBUZARLIK VA MA'MURIY JAVOGBARLIK

MA'MURIY JAVOGBARLIK TO'G'RSIDAGI QONUN HUJJATLARI

Huquqshunoslik fanida jazoning muqarrarligi aytilgan. Bu narsa har qanday huquqbuzarlik huquqiy javobgarlik bilan bog'langanini anglatadi. Shuning uchun huquqning har bir sohasi, jumladan ma'muriy huquq ham belgilangan qoidalarni buzganlik uchun qonuniy javobgarlik choralarini nazarda tutadi.

Huquqiy javobgarlikning maqsadi nafaqat huquqbuzarlikni ogohlantirish va uning oldini olishdan, balki insonni tarbiyalash, unga noqonuniy xatti-harakatining xavfini anglashiga ko'mak berishdan ham iboratdir.

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeks qoidalari mazkur Kodeksga kiritilmagan qonun hujjatlarida sodir etganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan ma'muriy huquqbuzarliklarga ham taalluqlidir.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MA'MURIY JAVOGBARLIK TO'G'RSIDAGI KODEKSI

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentabrdagi Qonuni bilan tasdiqlan-

gan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1994-yil 22-sentabrdagi Qarori bilan 1995 yil 1-apreldan joriy etilgan. Hozirgi paytga qadar unga ko‘plab o‘zgarishlar kiritilgan.

Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi qonun hujjatlari inson va jamiyat farovonligi yo‘lida fuqarolarning huquq va erkinliklarini, mulkni, davlat va jamoat tartibini, tabiiy muhitni muhofaza qilishni, ijtimoiy adolat va qonuniylikni ta‘minlashni, ma‘muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi ishlarning o‘z vaqtida va obyektiv ko‘rib chiqilishini, shuningdek bunday huquqbuzarliklarning oldini olishni, fuqarolarni O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya etish ruhida tarbiyalashni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘yadi.

Bu vazifalarni amalga oshirish uchun ushbu Kodeks qanday harakat yoki harakatsizlik ma‘muriy huquqbuzarlik hisoblanishini, ma‘muriy huquqbuzarlikni sodir etgan shaxsga nisbatan qaysi organ (mansabdor shaxs) tomonidan qay tartibda qanaqa ma‘muriy jazo qo‘llanilishi va ijro etilishini belgilaydi.

Ma'muriy majburlash — ma'muriy hokimiyatni amalga oshirish bo'yicha maxsus vakolatlarga ega bo'lgan ijro organlari (mansabdor shaxslar) tomonidan tashkiliy, jismoniy va ruhiy ta'sir o'tkazish. Ta'sir o'tkazish huquqiy ko'rsatmalarning ijro etilishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Ma'muriy majburlash nafaqat alohida shaxslarga, balki tashkilotlarga nisbatan ham qo'llaniladi.

Ma'muriy huquqbuzarlik deganda qonun hujjatlariga binoan ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan, shaxsga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, mulkchilikka, davlat va jamoat tartibiga, tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g'ayrihuquqiy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik tushuniladi.

Bilimingizni sinang!

1. Nima deb o'ylaysiz, yuridik javobgarlik belgilayotganda qonun chiqaruvchilar qanday asosiy maqsadni ko'zlashadi?
2. Jazoning muqarrarligi tamoyilining mohiyati nimada?
3. Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi qonun hujjatlarining asosiy maqsadini ayting.
4. Qanday harakatlar ma'muriy huquqbuzarlik (nojo'ya harakat) deb tan olinadi?
5. Ma'muriy huquqbuzarlik va ma'muriy majburlash huquqiy tushunchalariga ta'rif bering.

11-§. MA'MURIY JAZO VA UNING TURLARI

MA'MURIY JAZONI ANIQLASHNING HUQUQIY ASOSLARI

Ma'muriy huquqbuzarlik sodir etganlik uchun quyidagi ma'muriy jazo choralari qo'llanilishi mumkin:

- 1) jarima;
- 2) ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni haqini to'lash sharti bilan olib qo'yish;
- 3) ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni musodara qilish;
- 4) muayyan shaxsni unga berilgan maxsus huquqdan (transport vositasini boshqarish huquqidan, ov qilish huquqidan) mahrum etish;
- 5) ma'muriy qamoqqa olish;
- 6) chet el fuqarolarini va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni O'zbekiston Respublikasi hududidan ma'muriy tarzda chiqarib yuborish.

Ushbu modda birinchi qismining 2-6-bandlarida sanab o'tilgan ma'muriy jazo choralari faqat O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanishi mumkin.

Ma'muriy qamoqqa olish 3 sutkadan 15 sutkagacha muddatga, favqulodda holat tartibi sharoitida esa, jamoat tartibiga tajovuz qilganligi uchun — o'ttiz sutkagacha muddatga qo'llaniladi va sudya tomonidan tayinlanadi.

Ma'muriy jazo javobgarlikka tortish chorasi bo'lib, u ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan shaxsni qonunlarga rioya etish va ularni hurmat qilish ruhida tarbiyalash, shuningdek ana shu huquqbuzarning o'zi tomonidan ham, boshqa shaxslar tomonidan ham yangi huquqbuzarlik sodir etilishining oldini olish maqsadida qo'llaniladi.

1-topshiriq.

Sizningcha, nima uchun quyidagi qoidalarni buzganlik uchun ma'muriy javobgarlik belgilanadi:

- metropolitendan foydalanish qoidalarini;
- jamoat transportidan foydalanish qoidalarini;
- transport vositasi haydovchisi tomonidan temiryo'lni ke-sib o'tish qoidalarini;
- shaharlar va boshqa aholi punktlarida it, mushuk boqish-ning qoidalarini;
- o'rmonlarda yong'in xavfsizligi qoidalarini;
- tarix va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish qoidalarini;
- ota-onalarning bolalarga ta'lim-tarbiya berish borasidagi burchlarini;
- yozishma sir tutilishi to'g'risidagi qoidalarni;
- fuqarolar turar joyi daxlsizligi qoidalarini?

Ma'muriy jazoning maqsadi:

- ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan shaxsni qonunlarga rioya etish va ularni hurmat qilish ruhida tarbiyalash;
- ana shu huquqbuzarning o'zi tomonidan ham, boshqa shaxslar tomoni-dan ham yangi huquqbuzarlik sodir etilishining oldini olish.

JARIMA SOLISH, NARSANI OLIB QO'YISH (MUSODARA QILISH), MAXSUS IMTIYOZLAR (HUQUQLAR)DAN MAHRUM ETISH TARTIBI

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi-ni-ning 332-moddasiga muvofiq, jarima huquqbuzar tomonidan unga jarima solish to'g'risidagi qaror topshirilgan kundan boshlab o'n besh kundan kechiktirmay, bunday qaror xususida shikoyat berilgan yoki protest bildirilgan taqdirda —

shikoyat yoki protest qanoatlantirilmaganligi to‘g‘risida xabar berilgan kundan boshlab o‘n besh kundan kechiktirmay to‘lanishi lozim.

Maxsus avtomatlashtirilgan foto va videoni qayd etish texnika vositalari orqali qayd etilgan yo‘l harakati qoidalarini buzganlik uchun solingan jarimani huquqbuzar jarima solish to‘g‘risidagi qaror chiqarilgan kundan boshlab oltmish kundan kechiktirmay, bunday qaror xususida shikoyat berilgan yoki protest bildirilgan taqdirda esa, shikoyat yoki protest qanoatlantirilmaganligi to‘g‘risida xabar berilgan kundan e‘tiboran o‘ttiz kundan kechiktirmay to‘lashi lozim.

O‘n olti yoshdan o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan shaxslarning mustaqil ish haqi bo‘lmagan taqdirda, jarima ularning ota-onalari yoki ular o‘rnini bosuvchi shaxslardan undirib olinadi.

Ma‘muriy huquqbuzarlik sodir etganlik uchun solingan jarima huquqbuzar tomonidan tegishli bank muassasasiga to‘lanadi, huquqbuzarlik sodir etilgan joyning o‘zida undirib olinadigan jarima bundan mustasno.

Ma‘muriy huquqbuzarlik sodir etish quroli yoki bevosita shunday ashyo bo‘lgan narsani musodara qilish to‘g‘risidagi qaror O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byurosi organlarining davlat ijrochilari tomonidan amalga oshiriladi.

Transport vositalarining haydovchilari va ov qilish qoidalarini buzgan shaxslar maxsus huquqdan mahrum etish to‘g‘risida qaror chiqarilgan kundan boshlab shunday huquqdan mahrum etilgan deb hisoblanadilar.

MA'MURIY HUQUQBUZARLIKLAR TO'G'RIDAGI ISHLARNI:

- ma'muriy ishlar bo'yicha sudyalari;
- tuman markazidan olisda joylashgan shaharcha, qishloq va ovul fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish idoralari qoshidagi ma'muriy komissiyalar;
- voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi tuman (shahar) komissiyalari;
- ichki ishlar idoralari;
- Mudofaa vazirligi idoralari;
- O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byurosi organlari;
- davlat yong'in nazorati idoralari va boshqalar ko'rib chiqadilar.

2-topshiriq.

Quyidagi harakatlarni ko'rib chiqib, ulardan qaysi biri nojo'ya harakat, qaysi biri jinoyat ekanini aniqlang:

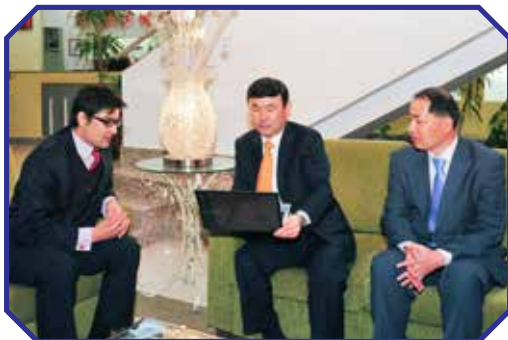
1. O'spirin poyezd yaqinlashayotganda temiryo'lga ikkita tormoz boshmog'ini qo'ydi.
2. Ikki o'spirin o'tib ketayotgan poyezd derazalariga tosh otib o'ynashardi.
3. O'spirin maktab ustaxonasidan shaxsiy buyumlarni o'g'irladi.
4. Maktab o'quvchilari uy devoriga bo'yoq sepib tashladilar va derazani sindirdilar.
5. Tezlikni oshirib kelayotgan fuqaro odamni urib ketdi va unga yordam bermay voqea joyidan qochib ketdi.

Bilimingizni sinang!

1. Ma'muriy huquq qanday munosabatlarni tartibga soladi?
2. Ushbu huquq sohasi bilan qaysi tamoyillar birikadi?
3. Siz davlat boshqaruvining qanday markaziy va mahalliy idoralari bilan bilasiz?
4. Ma'muriy huquqbuzarlik mohiyatini tushuntiring.
5. Nojo'ya harakat jinoyatdan nima bilan farqlanadi?
6. Ma'muriy kodeksda jazolarning qaysi turlari nazarda tutilgan?

IV-BO'LIM. FUQAROLIK HUQUQI ASOSLARI

12-§. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA FUQAROLIK HUQUQI O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI FUQAROLIK HUQUQINING ASOSI

O'zbekistonda fuqarolar huquq munosabatlarini davlatning Asosiy qonuni — Konstitutsiya, shuningdek 1997-yil 1-martdan amalga kiritilgan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi tartibga soladi.

Biz har kuni turli xil mulkiy tUSDagi huquq munosabatlariga kirishamiz: do'konlarda xarid qilamiz, sovg'alar olamiz, jamoat transportida yuramiz va hokazo. Ijtimoiy munosabatlarning mazkur barcha toifalarini tovar-pul shakli birlashtiradi: biz tovar yoki xizmat uchun qanchadir pul to'laymiz. Bunday ijtimoiy munosabatlar fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik huquqi deyilganda huquqning me'yorlari mulkiy hamda u bilan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlarni (sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilishni) tartibga soladigan sohasi tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasining fuqarolik huquqi manbalariga quyidagilar kiradi:

- Konstitutsiya;
- Fuqarolik kodeksi;
- amaldagi qonunlar;
- qonun kuchiga ega hujjatlar (Prezident Farmonlari, Oliy Majlis qarorlari, Vazirlar Mahkamasi farmoyishlari, mahalliy hokimiyat hujjatlari);
- O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari;
- ish muomalasi rasm-rusumlari (qonunlarda nazarda tutilmagan harakatlar);
- mahalliy odat va an'analar.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING FUQAROLIK KODEKSI

Fuqarolik qonun hujjatlari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashvoviy huquqlarning, intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquqlarning vujudga kelish asoslarini hamda ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi, shartnoma majburiyatlari va o'zga majburiyatlarni, shuningdek boshqa mulkiy hamda u bilan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Huquq tarixidan

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrda va 1996-yil 29-avgustdagi Qonuni bilan tasdiqlangan. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 29-avgustdagi Qarori bilan amalga joriy etilgan. 6 bo'lim, 71 bob va 1199 moddadan iborat. Hozirgi paytga qadar ko'plab o'zgartirishlar kiritilgan.

FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLAR ISHTIROKCHILARI

Fuqarolar, yuridik shaxslar, shuningdek davlat fuqarolik huquqi subyektlari hisoblanadi.

Huquqiy munosabatlar subyektlarining yakka tartibdagi va jamoa turlari mavjud.

Yakka tartibdagi subyektlar (jismoniy shaxslar)ga:

- O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari;
- fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar;
- ajnabiy fuqarolar kiradi.

Fuqarolar (jismoniy shaxslar) deyilganida O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlar fuqrolari, shuningdek fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar tushuniladi. Bunda fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar va ajnabiy fuqarolar O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari singari fuqarolar huquq munosabatlariga kirishishi mumkin.

Qonunda belgilanadi:

Fuqarolar:

- mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo‘lishlari;
- mol-mulkni meros qilib olishlari va vasiyat qilib qoldirishlari;
- bankda jamg‘armalarga ega bo‘lishlari;
- tadbirkorlik, dehqon (fermer) xo‘jaligi bilan hamda qonunda taqiqlab qo‘yilmagan boshqa faoliyat bilan shug‘ullanishlari;
- yollanma mehnatdan foydalanishlari;
- yuridik shaxslar tashkil etishlari;
- bitimlar tuzishlari va majburiyatlarda ishtirok etishlari;
- yetkazilgan zararining to‘lanishini talab qilishlari;
- mashg‘ulot turini va yashash joyini tanlashlari;
- fan, adabiyot va san’at asarlarining, ixtironing, qonun bilan qo‘riqlanadigan boshqa intellektual faoliyat natijalarining muallifi huquqiga ega bo‘lishlari mumkin.

Fuqarolar boshqa mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ham ega bo‘lishlari mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, 18-modda.

Jamoa subyektlariga yuridik shaxslar kiradi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida yuridik shaxslarning ikki turi qayd etilgan:

- foyda olishni o‘z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan tijoratchi tashkilotlar (to‘liq va kommandit shirkatlar, cheklangan va qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar, aksiyadorlik jamiyatlari, unitar korxonalar va boshqalar);
- foyda olishni o‘z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan notijorat tashkilotlar (matlubot kooperativlari, jamoat birlashmalari, fondlar, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish idoralari va boshqalar).

Fuqarolik huquqi subyekti sifatida davlat huquqiy munosabatlarning boshqa ishtirokchilari bilan bir xil asoslarda ish ko‘radi. Bunda, umumiy qoidaga muvofiq, davlat va u tashkil etgan yuridik shaxslar bir-birlarining majburiyatlari bo‘yicha javobgar bo‘lmaydi.

Qonunda belgilanadi:

O‘z mulkida, xo‘jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo‘lgan hamda o‘z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o‘z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo‘la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da‘vogar va javobgar bo‘la oladigan tashkilot **yuridik shaxs** hisoblanadi.

Yuridik shaxslar mustaqil balans yoki smetaga ega bo‘lishlari kerak.

**O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi,
39-modda.**

HUQUQIY LAYOQAT VA MUOMALA LAYOQATI

Huquqiy munosabatlar subyekti bo'lish uchun shaxslar huquqiy layoqat yoki muomala layoqatiga ega bo'lishlari kerak.

Huquqiy layoqat — fuqarolarning huquq va burchlarga ega bo'lish layoqati. Fuqaroning huquqiy layoqati u tug'ilgan paytdan e'tiboran vujudga keladi va butun hayoti davomida saqlanadi.

Muomala layoqati — shaxsning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlariga ega bo'lish va ularni amalga oshirish, o'zi uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqati. Bu ruhiy va yosh cheklanishlari bilan bog'liq.

Muomala layoqati quyidagicha bo'ladi:

- to'la hajmdagi (18 yoshdan boshlab);
- voyaga yetmaganlar (14 yoshdan 18 yoshgacha);
- kichik yoshdagi voyaga yetmaganlar (7 yoshdan 14 yoshgacha).

Fuqarolik kodeksiga voyaga yetmaganlar emansipatsiyasi tushunchasi kiritildi. Lotin tilidan tarjima qilinganda «emansipatsiya» so'zi «tobelikdan ozodlikka chiqish, huquqlarda tenglashish» ma'nosini anglatadi. Voyaga yetmaganlar quyidagi hollarda to'liq yuridik salohiyatga ega deb tan olinadi:

- 16 yoshga yetganidan so'ng;
- yovaga yetmagan shaxs tomonidan mehnat shartnomasi tuzish yoki tadbirkorlik faoliyati yuritishga ham otasi, ham onasining roziligi olinganida.

14 yoshga yetmagan (voyaga yetmagan — kichik yoshdagi bolalar) mayda maishiy bitimlarni bajarishga (masalan, do'kondan non xarid qilish, shuningdek ota-onasi yoki uchinchi shaxslardan olgan pul mablag'idan foydalanishga) haqli. Bundan tashqari, kichik yoshdagi bolalar evazsiz (badalsiz) manfaat ko'rishga qaratilgan ba'zi bitimlarni (tug'ilgan kunda sovg'a qilish) amalga oshirishlari mumkin. Kichik yoshdagi bolalar bajargan bitimlar uchun ularning ota-onasi javobgar bo'ladi.

14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar bitimlarni o'z ota-onalarining yozma roziligi bilan tuzishga haqlidirlar. Ular mustaqil ravishda o'z ish haqi, stipendiyasi, bankdagi omonatini tasarruf etish, mualliflik huquqidan foydalanishlari mumkin.

Fuqaroning muomalaga layoqatliligi nafaqat uning yoshiga (olti yoshgacha bolalar muomalaga layoqatsizdir), balki ruhiy sog'ligining holatiga ham bog'liqdir. Fuqaro o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan ruhiy kasallik (aqli zaiflik) fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topishga asos bo'lib, fuqaro, shuningdek, o'z harakatlarining

ahamiyatini tushunsa-da, ammo ularni boshqara olmagan taqdirda ham muomalaga layoqatsiz deb topilishi mumkin.

Fuqaro faqat sud tartibida muomalaga layoqatsiz deb topilishi mumkin, bu esa uning huquqlarini kafolatlaydi va muhofazalaydi. Fuqaro muomalaga layoqatsiz deb topilganidan so'ng bunday fuqaroga vasiylik belgilanadi. Vasiy muomalaga layoqatsiz fuqaroning qonuniy vakili bo'lib, uning huquqlarini himoya qiladi hamda uning nomidan bitimlar va yuridik ahamiyatga ega boshqa harakatlarni amalga oshiradi. Basharti fuqaro muomalaga layoqatsiz deb topilishiga sabab bo'lgan asoslar bekor bo'lsa, sud sog'aygan fuqaroni muomalaga layoqatli deb topish hamda uning ustidan belgilangan vasiylikni bekor qilish haqida hal qiluv qarori chiqaradi.

Topshiriq.

1. 13 yoshli Sh. musiqiy asar yaratdi. U muallif hisoblanadimi? Uning qonuniy manfaatlarini kim taqdim etadi va himoya qiladi?
2. 16 yoshli A. ota-onasining yozma roziligi bilan bir oy mobaynida tarjimon bo'lib ishladi. Ishlab topgan puliga velosiped xarid qildi. U bunday qilishga haqlimi? Ota-onaning arizasi bilan bunday bitimni bekor qilish mumkinmi?

Avvalgi masalani qo'shimcha shart bilan yeching: A. velosipedini qo'shnisining uyali telefoniga almashtirmoqchi bo'ldi. Bunday almashish uchun ota-onaning roziligi shartmi?

Bilimingizni sinang!

1. Fuqarolik huquqi qanday munosabatlarni boshqaradi?
2. Fuqarolar huquqiy layoqatining muomala layoqatidan farqi nimada?
3. Yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi farq nimada?
4. Yuridik shaxslar jismoniy shaxslar bilan huquqiy munosabatlarga kirishishi mumkinmi?
5. Davlat yuridik shaxs hisoblanadimi? Javobingizni asoslang.
6. Davlat zimmasiga qanday vazifalar yuklanadi?
7. Davlat jismoniy yoki yuridik shaxs bilan oldi-sotdi dalolatnomasini tuzishi mumkinmi?

13-§. BITIMLAR VA VAKILLIK

BITIMLARGA QO‘YILGAN TALABLAR, ULARNING TURLARI VA SHAKLLARI

Shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan hamda fuqarolik huquqi bilan belgilangan harakatlar bitim deyiladi. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga muvofiq bitimlarga quyidagi talablar qo‘yiladi:

1. **Qonuniylik.** Qonunga zid harakatlar ta‘qib qilinadi va jazolanadi. Misol uchun, giyohvandlik vositalari va qurol-yarog‘ bilan savdo qilishni qonuniy deb bo‘lmaydi.
2. **Tarablarning yetarlicha huquqiy layoqati.** Eslang, 18 yoshga to‘lma-gan shaxslar to‘liq hajmda o‘z huquqlarini amalga oshirishi va yuridik burchlarga ega bo‘lishi mumkm emas. Demak, bitimlar aksariyat hol-larda muomalaga to‘liq layoqatli shaxslar tomonidan tuziladi.

3. **Ixtiyoriylik.** Ixtiyoriylik qoidasi qo‘rqitish, yanglishish, aldash va zo‘rluk bilan tuzilgan bitimlarni taqiqlaydi.
4. **Shaklga rioya qilish.** Qonunlar bilan bitimlarning quyidagi shakllari belgilangan: og‘zaki yoki yozma (oddiy yoki notarial tasdiqlangan). Bitimlar qonunda ko‘rsatilgan hollarda yoki tarablardan birining talabi bo‘yicha notarial tarzda tasdiqlanadi. Ko‘chmas mulk ishtirokida tuzilgan bitimlar davlat tomonidan ro‘yxatga olinishi shart.

Bitimlar bir taraflama (bu hollarda faqat bir tarafning xohishi zarur bo‘ladi — mulkni meros qoldirish, sovg‘a qilish), ikki taraflama yoki ko‘p taraflama (shartnomalar) bo‘ladi.

Bitimlar deb fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlariga aytiladi.

**O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi,
101-modda**

BITIMLARNING HAQIQIY EMASLIGI

Haqiqiy bo'lmagan bitim hech qanday yuridik oqibatlarga olib kelmaydi. Bitim haqiqiy bo'lmaganida taraflarning har biri boshqasiga bitim bo'yicha olgan hamma narsani qaytarib berishi, olingan narsani aslicha qaytarib berish mumkin bo'lmaganida esa, agar bitim haqiqiy emasligining boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilgan bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashi shart.

Quyidagi hollarda bitimlar haqiqiy emas deb tan olinadi:

- qonun talab qiladigan shakliga rioya etmaslik;
- qonun hujjatlarining talablariga muvofiq bo'lmagan;
- o'n to'rt yoshga to'lmagan shaxs tomonidan tuzilgan;
- o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan shaxs tomonidan uning ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoki homiy-sining rozilgisiz tuzilgan;

- ruhiy kasalligi tufayli muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan tuzilgan;
- muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan homiysining roziligi-siz tuzilgan;
- bitimni tuzish paytida o‘z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilgan;
- yanglishish ta’sirida tuzilgan;
- aldash, zo‘rluk, qo‘rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishishi yoki og‘ir holatlar yuz berishi ta’sirida tuzilgan, ikkinchi taraf esa bundan foydalanib qolgan (asoratli bitim);
- qalbaki va ko‘zbo‘yamachilik uchun, yuridik oqibatlar tug‘dirish niyati bo‘lmagan holda, nomigagina tuzilgan bitim (qalbaki bitim);
- yuridik shaxs huquqiy layoqatidan tashqariga chiqadigan, ya’ni yuridik shaxs tomonidan uning ustav maqsadlariga zid holda tuzilgan yoki tegishli faoliyat bilan shug‘ullanishga litsenziyasi bo‘lmagan yuridik shaxs tomonidan tuzilgan.

VAKILLIK

Vakillik — ishonchnomaga, qonunga, sud qaroriga yoki vakil qilingan davlat organining hujjatiga asoslangan vakolat bilan bir shaxs (vakil) tomonidan boshqa shaxs (vakolat beruvchi) nomidan tuzilgan bitimdir.

O‘z xarakteriga ko‘ra faqat shaxsan tuzilishi mumkin bo‘lgan bitimni vakil orqali tuzishga yo‘l qo‘yilmaydi. Muomalaga layoqatsiz fuqarolar nomidan bitimlarni ularning ota-onalari, farzandlikka oluvchilari va vasiylari tuzadilar.

Bitimlar ishonchnoma bo‘yicha tuzilishi ham mumkin. Bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun berilgan yozma vakolat **ishonchnoma** hisoblanadi.

Iшонchnoma oddiy yozma shaklda yoki notarial shaklda rasmiylashtiriladi. Iшонchnoma ko‘pi bilan uch yil muddatga berilishi mumkin. Agar ishonchnomada muddat ko‘rsatilgan bo‘lmasa, u berilgan kundan boshlab bir yil mobaynida o‘z kuchini saqlaydi. Berilgan sanasi ko‘rsatilmagan ishonchnoma haqiqiy emas.

Topshiriq.
Quyidagi masalalarni hal qiling.

1-vaziyat.

A. va M. o‘zaro garov o‘ynashdi. Agar «Paxtakor» jamoasi yutib chiqsa, A. o‘zining mototsiklini M.ga beradi, yutqazib qo‘ysa, M. o‘z noutbukini A.ga beradi, deb kelishishdi. A. garovda yutqazdi, lekin garov o‘ynayotganida o‘z harakatlarini o‘ylamay qilganini sabab qilib, mototsiklni berishdan bosh tortdi.

Bunday bitim huquqiy jihatdan to‘g‘rimi? Yo‘q bo‘lsa, sababini ko‘rsating.

2-vaziyat.

M. 15 yoshda. U rasm chizishga qiziqadi va chiroyli suratlar chizadi. Xorijiy sayyohlar uning suratlaridan birini sotib olish niyatini bildirishdi va bu masala bilan unga murojaat qilishdi.

M.ning ota-onasi nima qilishi kerak?

3-vaziyat.

Siz do‘stingizga 5 ming so‘mni 10 kun muddatga qarzga berdingiz, biroq u pulni qaytarishni istamayapti.

Qonun bo‘yicha nima qilish zarur edi?

Bilimingizni sinang!

1. Fuqarolar va yuridik shaxslarning qanday harakatlari bitim deb tan olinadi?
2. Qanday hollarda bitimlar haqiqiy emas deb tan olinadi?
3. Voyaga yetmaganlar qanday bitimlarni tuzishlari mumkinligini sanab o‘ting.
4. Bitimlar tuzilishida rioya etiladigan talablarni sanab o‘ting.
5. Bitim haqiqiy emas deb topilganida taraflar qanday yo‘l tutishlari zarur?

14-§. MULK HUQUQI VA BOSHQA ASHYOVIY HUQUQLAR

MULK HUQUQINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

Atrofimizdagi narsalar — biror shaxs egalik qiladigan yoki foydalanadigan predmetlar, buyumlar, obyektlarning hammasi mulk demakdir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (36-modda) har bir inson mulkka ega bo‘lish huquqi qayd qilingan.

Mulk huquqi shaxsning o‘ziga tegishli mol-mulkka o‘z ihtiyoriga ko‘ra egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir.

1-topshiriq.

Nima deb o‘ylaysiz, nimalar shaxsiy mol-mulkka misol bo‘lishi mumkin?

Mulkdan «**foydalanish**» undan **foydali xossalarni olish** (samarani olish, daromad topish) demakdir.

Mol-mulkka «**egalik qilish**» esa: uni sotish, almashtirish yoki sovg‘a qilish huquqiga; o‘zgartirish, ya’ni xossalarini yaxshilash yoki yomonlashtirish huquqiga; mol-mulkni yo‘q qilish huquqiga ega bo‘lishdir.

2-topshiriq.

1. Do‘stingizdan kompyuter sichqonchasini olib turdingiz. Endi siz ushbu jihozning egasi hisoblanasizmi?
2. Siz ofis ochish uchun ma’lum muddatga ijara shartnomasini tuzdingiz, amalda esa undan oilangiz bilan yashash uchun foydalanyapsiz. Bunday qilishga haqqingiz bormi?
3. Siz firma bilan paxta terish kombaynlarini ijaraga olish bo‘yicha shartnoma tuzdingiz. Vaqti kelib ularni sotib yuborishga qaror qildingiz. Bunga haqqingiz bormi?

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MULK SHAKLLARI. MULK HUQUQINING SUBYEKTLARI VA OBYEKTлари

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va «O‘zbekiston Respublikasida mulkchilik to‘g‘risida»gi Qonunga ko‘ra mamlakatimizda mulk daxlsizdir. Har bir kishi mulkka egalik qilish huquqiga ega. O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning samarali amal qilishiga va xalq farovonligining o‘shishiga imkoniyat yaratuvchi har qanday shakldagi mulkchilik bo‘lishiga ruxsat beriladi. Mulchilikning hamma shakllari daxlsiz bo‘lishiga va ularning rivojlanishi uchun teng sharoit yaratilishiga qonun kafolat beradi.

Mulk huquqi shaxsning o‘ziga qarashli mol-mulkka o‘z xohishi bilan va o‘z manfaatlarini ko‘zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o‘zining mulk huquqini, kim tomonidan bo‘lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir. Mulk huquqi muddatsizdir.

O‘zbekiston Respublikasi mulkdorga qarashli bo‘lgan mol-mulkni saqlash va ko‘paytirib borish uchun barcha zarur sharoitlarni yaratib beradi. Mulkka egalik huquqi daxlsizdir, uni qonun himoya qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida mulk xususiy mulk va jamoat mulki shakllarida bo‘ladi. Bunda xususiy mulk huquqining subyektlari fuqarolar hamda nodavlat yuridik shaxslar bo‘lishi mumkin, jamoat mulki huquqi subyekti esa davlat hisoblanadi.

Mulk huquqining vujudga kelish asoslari quyidagilardan iborat:

- mehnat faoliyati;
- mol-mulkdan foydalanish sohasidagi tadbirkorlik va boshqa xo‘jalik faoliyati,
- shu jumladan mol-mulkni yaratish, ko‘paytirish, bitimlar asosida qo‘lga kiritish;

- davlat mol-mulkini xususiylashtirish;
- meros qilib olish;
- egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat;
- qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan boshqa asoslar.

Mulk huquqi mulkdorning ixtiyoriy suratda majburiyatni bajarishi, mulkdorning mol-mulk taqdirini hal qiladigan bir tomonlama qaror qabul qilishi, sud qarori asosida mol-mulkni olib qo‘yish (sotib olish) yo‘li bilan, shuningdek mulk huquqini bekor qiluvchi qonun hujjatlariga asosan bekor bo‘ladi.

**O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi,
197-modda.**

Mol-mulkni yo‘q qilish (tugatish) natijasida mulk huquqini bekor qilishga qonunlarga zid bo‘lmagan hollarda yo‘l qo‘yiladi.

Mulkdor tomonidan tarixiy yoki madaniy boylik bo‘lgan mol-mulkning yo‘q qilinishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Alohida hollarda sud qarori bilan mazkur mol-mulk musodara qilinishi yoki agar u yo‘q qilingan bo‘lsa, uning qiymati undirib olinishi mumkin.

Mol-mulkni yuridik shaxsning balans hisobidan chiqarish natijasida mulk huquqining bekor qilinishi qonun hujjatlarida yoki ta‘sis hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda va shartlarda amalga oshiriladi.

**O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi,
198-modda.**

Bilimingizni sinang!

1. Mulk egasi qanday huquqlarga ega?
2. «Foydalanish» va «egalik qilish» tushunchalarining farqi nimada?
3. O‘zbekistonda qanday mulkchilik shakllari mavjud?
4. Xususiy va jamoat mulkiga egalik qilish huquqining subyektlari kim hisoblanadi?
5. Mol-mulkka egalik qilish huquqining vujudga kelishi shartlarini sanab o‘ting.

15-§. FUQAROLIK-HUQUQIY SHARTNOMALAR SHARTLARI

FUQAROLIK-HUQUQIY SHARTNOMALARNI TUZISHNING ASOSIY SHARTLARI

Fuqarolik-huquqiy shartnomalar hayotimizning barcha sohalarida, shu jumladan davlatlararo munosabatlarda ham keng qoʻllaniladi. Chunonchi, fuqarolar huquq munosabatlarini tartibga solishda shartnomalar asos boʻlib xizmat qiladi. Jismoniy va yuridik shaxslar ularning ishtirokchilari boʻlishi mumkin.

Shartnoma ishtirokchilar oʻrtasida har xil munosabatlar oʻrnatilishining samarali shakli hisoblanadi. U taraflar oʻzaro munosabatlari xususiyatlarini hisobga olish, har birining manfaatlarini kelishtirish imkonini beradi, shuningdek ishtirokchilarga yuridik kafolatlar taqdim etadi.

Ikki yoki bir necha shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, oʻzgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvi **shartnoma** deyiladi.

**Oʻzbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi,
353-modda.**

Fuqarolik-huquqiy shartnomaning asosiy belgilari:

- shartnoma ixtiyoriy asosda tuziladi;
- shartnoma taraflari ikki yoki undan ortiq shaxs bo‘lishi mumkin;
- shartnomalarda taraflarning bir-biriga nisbatan huquqlari va burchlari vujudga kelishi, o‘zgarishi yoki bekor qilinishi qayd etiladi;
- taraflar taklif etgan barcha shartlar bo‘yicha kelishilganidan keyin shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Taraflar shartnoma tuzilishi uchun barcha asosiy shartlarni o‘z ichiga olgan takliflarni kiritadi. Odatda **oferta** (lotincha *offertus* — taklif qilingan) muayyan shaxsga qaratilgan bo‘ladi. Noaniq shaxslar doirasiga yo‘naltirilgan oferta ommaviy deb ataladi, masalan, gazetada avtomobil, xonadon, mebel va hokazolar-ni sotish to‘g‘risida chop qilingan e‘lon.

Fuqarolik huquqida kontragentning shartnomani tuzish to‘g‘risidagi taklif bilan roziligi xat yoki telegramma, faks, SMS va boshqa shakllarda ifodalanadi. Keyinchalik taraflar shartnoma shartlarini batafsil kelishib oladi.

SHARTNOMANI TUZISHNING ASOSIY QOIDALARI

Agar taraflar o‘rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari yuzasidan shunday hollarda talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo‘lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi. Shartnoma taraflardan birining **oferta** (shartnoma tuzish haqida taklif) yo‘llashi va ikkinchi taraf uni **akseptlashi** (taklifni qabul qilishi) yo‘li bilan tuziladi.

Muhim shartlarga birinchi navbatda shartnomaning predmeti to‘g‘risidagi shartlar kiritiladi. Shartnomalar aynan predmetiga ko‘ra bir-biridan ajratiladi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi, ayirboshlash shartnomasi, mulk ijarasi shartnomasi, pudrat shartnomasi va hokazo.

Shartnoma taraflarning kelishuvi bo‘lib hisoblangani uchun, taraflar yoki ulardan birontasi u yoki bu masalada kelishuvga erishish zarurligini talab qilsa, bu ham shartnomaning muhim shartini tashkil etadi. Bunda tarafning bayon qilish shakli og‘zaki ham, yozma ravishda ham bo‘lishi mumkin.

Oferta yo‘llagan shaxs uning akseptini olgan paytda shartnoma tuzilgan hisoblanadi. Agar qonunga muvofiq shartnoma tuzish uchun mol-mulkni topshi-

rish ham zarur bo'lsa, shartnoma tegishli mol-mulk topshirilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Shartnomaning ijro muddati taraflar tomonidan kelishiladi va shartnomaning o'zida qayd qilinadi. Bunda shartnomani bajarish muddatlari buzilsa, qo'llaniladigan jazo choralari ham shartnomaga kiritilishi mumkin. Shartnoma mamlakat qonunlariga zid ravishda tuzilgan bo'lsa yoki boshqa (bitim paytida kelishib ko'rsatilgan) hollarda haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

1-topshiriq.

Mulk oldi-sotdisi, mulkni meros bo'yicha berish, lotereya chiptasini xarid qilish, televideniye, radio va hokazolardagi reklama, kimoshdi savdosida qatnashish bitimlari shartnoma hisoblanadimi?

2-topshiriq.

O'ylab ko'rib javob bering, mamlakatda fuqarolik-huquqiy shartnomalarning kafolatli bajarilishi qanday shartlarga bog'liq?

1-vaziyat.

N. tijorat do'konidan tilla soat xarid qildi. Bir necha kundan keyin R. uning oldiga kelib, soat 3 oy oldin undan o'g'irlab ketilganini aytdi va qaytarib berishini talab qildi. Isboti sifatida soat pasporti va chekini ko'rsatdi. N. R.dan tilxat olib, soatni unga qaytarib berdi, lekin bir oy o'tgach, haqiqatan ham R.dan xuddi shunday soatni o'g'irlab ketgan o'g'ri ushlanganini eshitib qoldi.

Anglashilmovchilik yuz bergani aniq. N. bu vaziyatda qanday yo'l tutishi kerak?

2-vaziyat.

Xonadon boshqa shaharda ta'lim oladigan 18 va 20 yoshli bolalarning onasi, fuqaro N. mulki hisoblanadi. Xonadonni fuqaro M.ga sotayotganida fuqaro N. o'z harakatlari uchun o'g'illarining roziligini olmadi.

Uning harakatlari huquqiy jihatdan to'g'rimi?

HADYA VA XAYR-EHSON SHARTNOMALARI

Shubhasiz, har birimiz Yangi yilda, tugʻilgan kun yoki shunchaki ota-ona mukofot puli olgani munosabati bilan sovgʻa (hadya) olganmiz. Sovgʻa olish hammaga ham yoqadi. Lekin sovgʻa olish ham fuqarolar huquqiga kiradimi? Albatta! Axir bunda sovgʻa (hadya)ga egalik qilish huquqi sovgʻa (hadya) beruvchidan uni oluvchiga oʻtadi.

Shuning uchun hadya shartnomasi predmeti har doim aniq belgilangan deyish mumkin. Bunda koʻchar va koʻchmas mulk ishtirokidagi bitimlar haqidagi meʼyorlar hadya shartnomasiga ham toʻliq taalluqli boʻladi.

Xayr-ehson shartnomasi hadya shartnomasiga yaqin turadi. Ular orasidagi farq quyidagilardir:

- xayr-ehson fuqarolar, shifoxonalar, tarbiya muassasalari, fondlar, muzeylar va hokazolarga, shuningdek davlatga umumfoydali maqsadlarda amalga oshiriladi;
- xayr-ehsonni bekor qilish mumkin emas, uni olish uchun kimningdir roziligi shart emas;
- merosxoʻrlik toʻgʻrisidagi meʼyorlar xayr-ehsonga nisbatan qoʻllanilmaydi.

Xayr-ehson — muayyan shaxslar va tashkilotlar tomonidan oʻz istagi bilan bajarilgan bepul (badalsiz) harakatdir.

AYIRBOSHLASH (ALMASHISH) SHARTNOMASI

Bir necha asr avval ayirboshlash shartnomasi oddiy hol edi. Hozir ham ayirboshlash shartnomasi saqlanib qolgan, biroq muayyan sabablarga koʻra uning mohiyati oʻzgardi: birinchidan, ayirboshlanadigan tovarlar qiymati pul koʻrinishida oʻlchanadi; ikkinchidan, ayirboshlash shartnomasiga nisbatan tegishli ravishda oldi-sotdi toʻgʻrisidagi meʼyorlar qoʻllaniladi.

Agar ayirboshlash shartnomasida boshqa shartlar koʻrsatilmagan boʻlsa, ayirboshlanadigan tovarlar teng qiymatli deb taxmin qilinadi. Aks holda tovarlar narxidagi farq pul bilan qoplanadi.

Ayirboshlash shartnomasiga ko'ra, taraflar o'rtasida bir mol-mulk boshqasiga ayirboshlanadi.

Soat, marka, ya'ni ishtirokchilar egalik qiladigan barcha narsalar almash-tirish-ayirboshlash shartnomasiga misol bo'ladi. Ayirboshlash shartnomasi kuchga kirganidan keyin har bir taraf berilayotgan mulk uchun egalik huquqini yo'qotadi va olingan mulk uchun xuddi shunday huquqqa ega bo'ladi.

3-topshiriq.

Qanday hollarda ayirboshlash shartnomasi qonunga muvo-fiq amalga oshirilgani, qanday hollarda esa fuqarolik qonunlari buzilganini ko'rsating.

1-vaziyat.

Ayirboshlash shartnomasiga ko'ra, S. (12 yosh) I.ga (16 yosh) 5 ta multfilm yozilgan disk berdi. O'z navbatida I. S.ga bir haf-tadan keyin videokliplar yozilgan 5 ta disk berishni va'da qildi, lekin bir oydan keyin, buning ustiga 5 ta emas, 4 ta disk berdi.

2-vaziyat.

Ayirboshlash shartnomasiga ko'ra fuqaro X. 3 xonali kvarti-rasini 4 xonali kvartiraga almashtirdi. Almashtirilgandan so'ng 4 xonali kvartira yashash uchun yaroqsiz ekanligi ma'lum bo'ldi.

3-vaziyat.

Ayirboshlash shartnomasiga ko'ra 9 yoshli I. va 7 yoshli D. tilla sirg'alarini almashtirishdi.

4-vaziyat.

Ayirboshlash shartnomasiga ko'ra «Turon» xususiy firma-si «Matiz» rusumidagi avtomobilini qo'shma korxonaga tegish-li «Damas» rusumidagi avtomobilga almashtirdi. Ayirboshlash shartnomasi yozma ravishda rasmiylashtirilmadi.

Xizmatlar ko'rsatishga (ishlarni bajarishga)

NAMUNAVIY SHARTNOMA

№ _____ 200__y. "____" _____
(shartnoma tuzilgan joy)

(fermer xo'jaligi ustavi)
asosida ish ko'ruvchi, keyinchalik «Xo'jalik» deb yuritiluvchi

(fermer xo'jaligi nomi)
nomidan fermer xo'jaligi boshlig'i _____
(F.I.O.)

bir tomondan, va _____
(ustav, qaror, ishonchnoma)
asosida ish ko'ruvchi, keyinchalik «Bajaruvchi» deb yuritiluvchi

(korxon, tashkilot nomi)
nomidan ish ko'ruvchi _____
(lavozimi, F.I.O.)

ikkinchi tomondan mazkur shartnomani quyidagilar to'g'risida tuzdilar:

I. SHARTNOMA MAVZUSI

1.1. Mazkur shartnoma bo'yicha «Bajaruvchi» «Xo'jalik»ka xizmatlar (keyingi o'rinlarda — «Xizmatlar» deb yuritiladi) yetkazib berish, «Xo'jalik» ushbu «Xizmatlar»ni qabul qilish va qiymatini to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi. «Xizmatlar»ning aniq turlari, ularning soni, sifati va narxi, shuningdek ularni ko'rsatish muddatlari mazkur shartnomaning tarkibiy qismi hisoblangan ilovada keltiriladi.

II. TOMONLARNING HUQUQ VA MAJBURIYATLARI

2.1. «Xo'jalik»ning huquqlari:

- «Bajaruvchi»dan shartnomani bajarish uchun zarur bo'lgan amaldagi davlat standartlari va boshqa normativ hujjatlar bilan ta'minlashni talab qilish;
- «Bajaruvchi»dan «Xizmatlar» «Xo'jalik»ning hisobiga transportda tashilganda transport xarajatlarini qoplashni talab qilish;
- «Bajaruvchi»dan mazkur shartnomaga asosan beriladigan buyurtmanomaga muvofiq tegishli sifatga ega bo'lgan «Xizmatlar» ko'rsatilishini talab qilish;

- zarur sifatga ega bo‘lmagan «Xizmatlar» ko‘rsatilgan taqdirda o‘z tanlashiga ko‘ra:
 - zarur sifatga ega bo‘lmagan «Xizmatlar» shunga o‘xshash «Xizmatlar» bilan almashtirilishini;
 - «Xizmatlar»ning kamchiliklari bepul bartaraf etilishini yoki kamchiliklar «Xo‘jalik» yoxud uchinchi shaxslar tomonidan to‘g‘rilanishi xarajatlarini qoplashni;
 - bahosining mutanosib tarzda kamaytirilishini talab qilish;
 - shartnoma shartlari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi natijasida yetkazilgan zarar qoplanishini «Bajaruvchi»dan talab qilish.

2.2. «Xo‘jalik»ning majburiyatlari:

- o‘z buyurtmanomasi bo‘yicha ko‘rsatilgan «Xizmatlar»ni mazkur shartnomaga muvofiq qabul qilish;
- «Xizmatlar»ga mazkur shartnomaning 3.1-bandida ko‘rsatilgan narx bo‘yicha, qabul qilish-topshirish dalolatnomasi imzolangan paytdan boshlab _____ kun mobaynida haq to‘lash.

2.3. «Bajaruvchi» quyidagilarga majbur:

- «Xo‘jalik»ka «Xizmatlar»ni mazkur shartnomaga muvofiq yoki «Xo‘jalik» tomonidan mazkur shartnomaning 4.8-bandida nazarda tutilgan tartibda beriladigan uning buyurtmanomasiga muvofiq muddatlar, sifat va miqdorda ko‘rsatish;
- agar «Xizmatlar»ni ko‘rsatish jarayonida «Bajaruvchi» shartnoma shartlari va normativlardan chekinishga yo‘l qo‘ygan bo‘lsa, «Xo‘jalik»ning talabi bilan aniqlangan barcha kamchiliklarni ___ kun muddatda tekin tuzatib berish.

III. SHARTNOMANING BAHOSI VA HISOB-KITOB TARTIBI

- 3.1. Mazkur shartnomaning bahosi _____
(summa raqamlar va harflar bilan yoziladi)
so‘mni tashkil etadi.

IV. SHARTNOMANING BAJARILISHI

4.1. Shartnoma mazkur shartnoma va qonun hujjatlari shartlari va talablariga muvofiq zarur tarzda bajarilishi kerak.

4.2. Shartnoma bajarilishini bir tomonlama rad etishga yoki shartnoma shartlarini bir tomonlama o‘zgartirishga yo‘l qo‘yilmaydi, qonun hujjatlarda belgilangan hollar bundan mustasno.

V. TOMONLARNING JAVOBGARLIGI

5.1. Ko'rsatilayotgan «Xizmatlar» sifati, miqdori «Bajaruvchi» tomonidan noto'g'ri aniqlanishi, ularning qiymati noto'g'ri belgilanishi va undirilishi hol-lari aniqlangan taqdirda «Bajaruvchi» ko'rsatilayotgan «Xizmatlar»ning sifati-ni, shuningdek ularning miqdorini hisobga olgan holda qayta hisob-kitob qiladi, hisoblab chiqilgan ushbu summadan tashqari xo'jalikka noto'g'ri hisob-kitob qilingan summaning 20 foizi miqdorida jarima to'laydi.

VI. NIZOLARNI HAL ETISH TARTIBI

6.1. Kelishmovchiliklar va nizoli masalalar kelib chiqqan taqdirda, tomon-lar, qoidaga ko'ra, mustaqil ravishda yoxud tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limi ishtirokida ularni sudgacha hal etish choralarini ko'radilar.

VII. SHARTNOMANING AMAL QILISHI

7.1. Mazkur shartnoma ro'yxatdan o'tkazilgan kundan boshlab amalga ki-radi va tomonlar ushbu shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini bajargunga qa-dar amal qiladi.

VIII. YAKUNIY QOIDALAR

8.1. Mazkur shartnoma tomonlarning kelishuviga ko'ra yoki boshqa tomon shartnoma shartlarini jiddiy ravishda buzgan taqdirda, tomonlardan birining ta-labi bo'yicha sud tartibida bekor qilinishi mumkin.

IX. TOMONLARNING MANZILI VA BANK REKVIZITLARI:

_____ (imzo) _____ (F. I. Sh)

Bilimingizni sinang!

1. Fuqarolik-huquqiy shartnomasi bilan mehnat shartnomasi o'rtasida qanday umumiylik va farqlar mavjud?
2. Fuqarolik-huquqiy shartnoma belgilarini ayting.
3. Fuqarolarning shaxsiy nomoddiy huquqlarini buzadigan shaxs-lardan ma'naviy zarar yetkazganlik uchun kompensatsiya un-dirish kerakmi? Jismoniy va axloqiy-ma'naviy azoblarning miqyosini o'lchash mumkinmi? Javobingizni asoslang.
4. «Shartnoma», «bitim», «ayirboshlash» tushunchalari o'rtasi-dagi farqni aniqlang.
5. Qanday fuqarolik-huquqiy shartnomalarni bilasiz? Ularning farqi nimadan iborat?

16-§. ISTE'MOLCHILAR HUQUQLARI VA MAJBURIYATLARI

ISTE'MOLCHI

Biror tovar xarid qilayotgan, shahar transporti xizmatidan foydalanayotgan, teatrga borayotgan va hokazolarni bajarayotgan odam tovarlar, xizmatlar iste'molchisi hisoblanadi. Shu tariqa, biz hammamiz — iste'molchi hisoblanamiz, chunki har kuni tovarlar xarid qilamiz hamda turli xizmatlardan foydalanamiz.

Oliy Majlis tomonidan 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunida iste'molchi shunday ta'riflanadi.

Iste'molchi — foyda chiqarib olish bilan bog'liq bo'lmagan holda shaxsiy iste'mol yoki xususiy xo'jalikda foydalanish maqsadida tovar sotib oluvchi, ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoxud shu niyatda bo'lgan fuqaro (jismoniy shaxs).

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonun, 1-modda.

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonun bozorni iste'molchilar, ya'ni hammamizning manfaatlarimizga bo'ysundirish maqsadida qabul qilingan.

1-topshiriq.

Yuqorida aytilgan ta'rifdan kelib chiqib, quyidagi shaxslar iste'molchilarmi yoki yo'qligini ayting:

- oyoq kiyim xarid qilgan fuqaro;
- do'konga kirgan fuqaro;
- Toshkentdan Samarqandga sayohatga ketayotgan xorijiy fuqaro;
- kvartirasini ta'mirlash uchun xususiy shaxs bilan shartnoma tuzayotgan fuqaro;
- keyinchalik sotish uchun tovar turkumini sotib olayotgan fuqaro;
- keyinchalik bozorda sotish uchun dehqondan katta miqdorda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xarid qilayotgan fuqaro.

TOVAR HAQIDA AXBOROT OLISH HUQUQI

Iste'molning eng keng tarqalgan sohalaridan biri — oldi-sotdi misolida O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunida belgilangan qoidalarning asosiy guruhlarini ko'rib chiqamiz.

Kassa cheki — tovarning sotib olinganligini yoki ish (xizmat)ning haqi to'langanligini tasdiqlaydigan, tovar (ish, xizmat)ning bahosi, haq to'langan sana va kassa apparatining raqami ko'rsatilgan hujjat.

Tovar cheki — tovarning sotib olinganligini yoki ish (xizmat)ning haqi to'langanligini tasdiqlovchi, tovar (ish, xizmat)ning bahosi, haq to'langan sana hamda sotuvchining nomi va joylashgan manzili haqidagi ma'lumot ko'rsatilgan hujjat.

Qonunga muvofiq («Tovarlar to'g'risidagi ma'lumot» 6-moddasi) bu ma'lumotni sotuvchi berishi shart. Tovarlar haqidagi ma'lumotlarda quyidagilar ko'rsatiladi:

- asosiy iste'mol xususiyatlari;
- ishlab chiqarilgan sanasi;
- ishlab chiqaruvchining kafillik majburiyatlari;
- xizmat qilish (yaroqlilik) muddati;
- saqlash usuli hamda qoidalari;
- ta'mirlash-tuzatish ishlarini bajaradigan va texnikaviy xizmat ko'rsatadigan korxonalarining manzillari.

Sotuvchi — oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha iste'molchiga tovar realizatsiya qiladigan korxonaga, tashkilot, muassasa yoki xususiy tadbirkor.

TOVAR SERTIFIKATLANGANLIGI TO'G'RISIDAGI AXBOROTNI OLISH HUQUQI

«Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida»gi Qonunga muvofiq iste'molchi uchun mo'ljallangan barcha mahsulotlar baholanishi va mahsulotning belgilangan talablarga muvofiqligi tasdiqlangan taqdirda maxsus

hujjat — muvofiqlik sertifikatini berilishi kerak. Bunda iste'molchi sotuvchidan mahsulot sertifikatlanganligi to'g'risida axborot olish huquqiga ega. Mazkur belgi mahsulotda shtrix-kod yonida joylashgan bo'lib, mahsulot odamlar hayoti va sog'lig'i hamda uning atrof muhiti uchun xavfsizlik talablari standartlariga javob berishini bildiradi.

«**Muvofiqlik sertifikatini**» — sertifikatlangan mahsulotning belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlaydigan hujjat.

Ishlab chiqaruvchi — iste'molchiga realizatsiya qilish uchun tovar ishlab chiqaradigan korxonaga, tashkilot, muassasa yoki xususiy tadbirkor.

XARID QILINGAN TOVARNI ALMASHTIRISH YOKI QAYTARISH HUQUQI

Past sifatli yoki nuqsonli tovar sotilgan taqdirda, iste'molchi o'z xohishiga qarab quyidagilardan birini talab qitishga haqli:

- tovarni ayni shunday rusumli (modelli, artikulli) maqbul sifatli tovarga almashtirib berish;
- tovarni boshqa rusumdagi (modelli, artikulli) ana shunday tovarga almashtirib, uning xarid narxini qayta hisob-kitob qilish;
- xarid narxini nuqsonga mutanosib ravishda kamaytirish;
- shartnomani bekor qilib, ko'rilgan zararni tiklash.

Xarid narxini nuqsonga mutanosib ravishda kamaytirish shuni anglatadiki, agar siz biror nuqsonni bo'lgan yozuv stolini xarid qilgan bo'lsangiz, sotuvchi esa uni almashtirib berolmasa yoki nuqsonlarini bartaraf etolmasa, siz ushbu nuqsonlari bo'lgani sababli xarid buyumining narxini pasaytirishga haqlisiz.

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunga muvofiq xaridor 7 kunlik muddatda tovarni xuddi shunday tovarga almashtirilayotgan bo'lsa, narxlar orasida farq bo'lgani uchun qayta hisob-kitob qilinishi kerak. Masalan, onangizning tug'ilgan kuniga qora rangli sumkacha sotib oldingiz, lekin uning kiyimiga jigarrang sumkacha mos keladi. Bu holda uni sizga kerak bo'lgan sumkachaga almashtirib berishlari mumkin. Lekin do'konda sizga zarur sumkacha bo'lmasa, siz xarid qilgan tovarni qaytarishingiz va unga

to‘langan summani qaytarib olishingiz mumkin. Biroq shuni ham yodda tutish lozimki, xaridorning tovarni almashtirish yoki qaytarib berish talabi faqat tovar iste‘molda bo‘lmagan, barcha xossalari va sifati saqlangan taqdirda hamda u aynan shu sotuvchidan xarid qilinganligi isbotlanganida (ya’ni do‘kon cheki bo‘lganidagina) qondiriladi.

ISTE‘MOLCHILAR MAJBURIYATLARI

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 401-moddasiga muvofiq, xaridor almashtirishni talab qilishga yoki oldi-sotdi shartnomasini bajarishdan bosh tortishga haqqi bo‘lgan holatlardan tashqari, unga sotuvchi tomonidan topshirilgan tovarni qabul qilishi shart.

Xaridor qonun hujjatlariga yoki oldi-sotdi shartnomasiga zid ravishda tovarni qabul qilishdan bosh tortsa, sotuvchi shartnoma shartlarini bajarishdan bosh tortishga va ko‘rilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

Xaridorning talabi bilan tovar yangisiga qanday hollarda almashtirib berilishi shart?

1-vaziyat.

Fuqaro planshet xarid qildi va o'rovini ochmadi. Bir oydan keyin uni yanada qimmatiga almashtirib berishlarini so'radi.

2-vaziyat.

Fuqaro kafolat muddati 6 oylik fen xarid qildi. Fen nuqsonli detali bo'lgani sababli 6,5 oydan keyin ishdan chiqdi.

3-vaziyat.

Fuqaro elektr choynagini sotib oldi, 5 kun davomida undan foydalandi, keyin esa do'kondan uni hushtagi bo'lgan choynakka almashtirib berishlarini so'radi.

2-topshiriq.

Quyida keltirilgan vaziyat bilan tanishing va sotuvchining harakatlariga baho bering.

Fuqaro T. do'kondan o'ralgan rafinad qand pachkasini sotib oldi. Uni uyida ochganida qand o'rniga yaxshi maydalanmagan tuzni ko'rdi. Xaridor do'konga qaytib, chek va ochilgan pachkani ko'rsatdi hamda pulini qaytarib berishni talab qildi. Biroq sotuvchi bu do'konning aybi emasligini aytib, pulni qaytarib berishdan bosh tortdi.

Bu holda sotuvchi iste'molchi huquqini buzdimi? Agar shunday bo'lsa, T. o'z huquqlarini qanday himoya qilishi mumkin?

Bilimingizni sinang!

1. Kim iste'molchi hisoblanadi?
2. «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunning asosiy maqsadini ayting.
3. Tovar sotib olganlik yoki ish (xizmat) uchun haq to'laganlikni tasdiqlaydigan hujjat qanday ataladi?
4. Tovarlar haqidagi axborotda qanday ma'lumotlar keltirilishi shart?
5. Qonunga muvofiq kim sotuvchi hisoblanadi?
6. Muvofiqlik sertifikati nimani tasdiqlaydi?
7. Sifati past yoki nuqsoni bo'lgan tovar xarid qilgan iste'molchi nimani talab qilishga haqli?

17-§. ISHLAB CHIQRUVCHI TOMONIDAN TOVAR SIFATIGA BERILADIGAN KAFOLAT

TOVARNING YAROQLILIK KAFOLATI VA MUDDATI

O‘zbekiston Respublikasi «Iste’molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonuniga muvofiq uzoq muddat foydalaniladigan barcha turdagi tovarlar va xizmatlarga ishlab chiqaruvchi (ijrochi) kafolat muddati belgilashi lozim. Kafolat muddati tovar iste’molchiga sotilgan yoki xizmat ko‘rsatilgan kundan boshlab hisoblanadi. Agar tovar sotilgan kunni aniqlashning imkoni bo‘lmasa, bu muddat tovar ishlab chiqarilgan kundan boshlab hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi (ijrochi) kafolat muddati mobaynida tovar (xizmat)ning, shu jumladan, butlovchi buyumlarning normal ishlashini (qo‘llanilishini, ular-dan foydalanilishini) ta‘minlashi shart. Butlovchi buyumlarning kafolat mud-dati, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilanmagan bo‘lsa, asosiy buyumning kafolat muddatidan kam bo‘lmasligi lozim. Kafolat muddati tovar (xizmat)ning pasportida yoki tovarni sotish yoxud xizmat ko‘rsatish paytida tovar bilan birgalikda iste’molchiga beriladigan boshqa hujjatda ko‘rsatiladi.

Dori vositalari va tibbiy buyumlarda, oziq-ovqat va maishiy kimyo tovarlarida ularning ishlab chiqarilgan sanasi, yaroqlilik muddati hamda ularni saqlash shartlari ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Sotuvchilarga ishlab chiqarilgan sanasi va yaroqlilik muddati ko'rsatilmagan yoki yaroqlilik muddati o'tgan tovarlarni qabul qilish hamda realizatsiya qilish man etiladi.

TOVARNI QABUL QILISHDAGI MAJBURIYATLAR

Sotuvchi sotib oluvchiga oldi-sotdi shartnomasining butlik to'g'risidagi shartlariga muvofiq bo'lgan tovarni topshirishi shart. Oldi-sotdi shartnomasida tovarning butligi belgilanmagan hollarda sotuvchi sotib oluvchiga butligi ish muomalasi odatlari yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablar bilan belgilanadigan tovarni berishi shart. But bo'lmagan tovar topshirilgan taqdirda, sotib oluvchi o'z ixtiyoriga ko'ra sotuvchidan xarid narxini mutanosib ravishda kamaytirishni, tovarni oqilona muddatda butlashni talab qilish huquqiga ega.

Agar sotuvchi oqilona muddatda sotib oluvchining tovarni butlash to'g'risidagi talabini bajarmasa, sotib oluvchi o'z ixtiyoriga ko'ra butlanmagan tovarni but tovarga almashtirishni talab qilishga, oldi-sotdi shartnomasini bajarishdan bosh tortishga va tovar uchun to'langan pul summasini qaytarib berishni, shuningdek yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

TOVARNING NARXI VA SUG'URTA QILINISHI

Xaridor o'z hisobidan to'lovni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan amallarni bajarishga, masalan, pullarni pochta orqali yuborish, pul mablag'larini o'tkazish bo'yicha xarajatlar va hokazolarga majbur. Xarid narxini to'lash majburiyati oldi-sotdi majburiyatining pulli xarakterga ega ekanligidan kelib chiqadi va sotuvchiga muayyan pul mablag'ini berishda namoyon bo'ladi.

Tovarning xarid narxi, ya'ni xaridor tomonidan sotuvchiga berilishi zarur bo'lgan pul summasi odatda shartnoma taraflari tomonidan belgilanadi.

Tovarni sug'urtalash majburiyati taraflar roziligi bilan oldi-sotdi shartnomasida nazarda tutilgan holda sotuvchiga ham, xaridorga ham yuklanishi mumkin. Bunda sug'urtalash majburiyati shartnomada ko'rsatilishi zarur bo'lgan shartlar sirasiga kirmaydi.

Agar shartnomada sotuvchi yoki sotib oluvchining tovarni sugʻurtalash majburiyati nazarda tutilgan boʻlsa, biroq unda sugʻurtalash shartlari va tovar sugʻurtalanadigan eng kam summa belgilanmagan boʻlsa, sugʻurtalash shartnomasida nazarda tutilgan sugʻurta puli tovar bahosidan kam boʻlishi mumkin emas.

ISTE'MOLCHILAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISH TO'G'RISIDAGI QONUNLAR

Baʼzida hatto eng tajribali xaridor ham biror narsani xarid qilgach, muayyan muammolarga duch keladi: koʻzga koʻrinmas nuqsoni, estetik xususiyatga ega kamchiliklari va boshqalar aniqlanadi.

Bu holda xaridor vujudga kelgan muammolarni birinchi navbatda tovarni sotgan tashkilot bilan hal qilishga urinib koʻrishi lozim. U iltimosni bajarishdan bosh tortganida xaridor oʻz huquqlarining oʻzgacha himoya qilinishiga erishishga haqli. Isteʼmolchilar huquqlarini himoya qilishning turlicha yoʻllari mavjud. Oʻzbekiston qonunlari sifatsiz tovar xarid qilinganida isteʼmolchilar huquqlari va manfaatlarining davlat tomonidan himoyasini taʼminlaydi.

Mamlakatimizda isteʼmolchilar huquqlarining davlat tomonidan himoya qilinishini taʼminlaydigan idoralar mavjud:

- Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oʻzbekiston davlat standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish markazi («Oʻzstavstandart»);
- Sogʻliqni saqlash vazirligi;
- Davlat arxitektura va qurilish qoʻmitasi;
- Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi;
- Xususiy lashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qoʻmitasi;
- respublika, viloyat, shahar va tuman sanitariya-epidemiologiya stansiyalari.

Ular isteʼmolchilarning shikoyatlari, arizalari va takliflarini koʻrib chiqadilar, isteʼmolchilarning huquqlarini himoya qilib, sudlarga murojaat etadilar. Tovarlar xavfsiz boʻlishiga va ularning sifatiga doir majburiy talablarni belgilaydilar hamda bu talablarga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradilar, ishlab chiqaruvchilar tovarlar xavfsiz boʻlishi va ularning sifatiga doir talablarni buzganlari taqdirda ularning ustidan sudlarda daʼvo qoʻzgʻatadilar.

1-topshiriq.

Sizningcha, iste'molchilar quyidagilar xususida qanday tashkilotlarga murojaat qilishlari hamda qanday choralar ko'rishlari kerak?

1-vaziyat.

Xorijiy firma rahbariyati mahalliy bozorni uning markasi bilan chiqarilayotgan qalbaki tovardan himoya qilish, shuningdek kompaniya savdo markasini saqlash bo'yicha choralar ko'rilishini iltimos qildi.

2-vaziyat.

Fuqaro S. do'kon tomonidan hidlangan baliq konservalari turkumi sotilgani haqida shikoyat bilan murojaat qildi.

3-vaziyat.

Fuqaro oldi-sotdi shartnomasini bekor qilish va xarid qilingan nuqson bilan ishlab chiqarilgan kir yuvish mashinasi uchun to'langan pullarini qaytarib berishdan bosh tortgan do'kon ustidan shikoyat bilan murojaat qildi.

4-vaziyat.

Qahvaxonaga kelganlar sifatsiz taomlar xususida shikoyat bilan murojaat qilishdi.

5-vaziyat.

Fuqaro novvoyxonada yopilgan non mahsulotlari past sifatligi uchun shikoyat bilan murojaat qildi.

Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish bo'yicha jamoat birlashmalariga murojaat qilish iste'molchilar huquqlarini himoya qilishning yana bir yo'lidir.

Iste'molchilar o'z huquqlari va manfaatlarini himoya qilish maqsadida ixtiyoriy ravishda iste'molchilar birlashmalarini tuzishlari mumkin.

Iste'molchilarning birlashmalari o'z faoliyatini qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiruvchi jamoat birlashmalaridir.

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonun, 30-modda.

Bunday tashkilotlar qonunni aholiga tanishtirish va iste'molchilarga ularning qonuniy huquqlarini himoya qilishda ko'maklashishlari shart. Hozirgi paytda Respublika iste'molchilar huquqlarini himoya qilish jamiyati bunday vazifalarni amalga oshirmoqda.

Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida qonun bo'lishiga qaramay, to'g'ri xarid qilish eng yaxshi himoya hisoblanadi. Tovarlar va xizmatlar bozorini o'rganish, shuningdek o'zining qonuniy huquqlari va ularni qanday qo'llashni bilish biror tovarni xarid qilishdan keyin vujudga keladigan muammolardan qutulishning eng yaxshi usulidir.

2-topshiriq.

Siz turistik sayohatga chiqish uchun do'stingiz bilan veloped xarid qilmoqchi bo'ldingiz. Xarid qilishdan avval axborotni qanday to'playsiz?

ISTE'MOLCHILAR HUQUQLARINI SUD ORQALI HIMOYA QILISH

Iste'molchi sudga murojaat qilib huquqlarini himoya qilishi mumkin. Sud barcha sohalar va avvalo savdoda iste'molchini uning huquqlari buzilishidan himoya qilishga majbur.

Shu tariqa, har bir iste'molchi o'z manfaatlarini himoya qilish vositalariga ega. Faqat ularni bilish va ulardan foydalana olish darkor.

Vaziyatni o'rganib, savollarga javob bering.

Yusupovlar oilasi yangi rangli televizor xarid qildi. Bir necha haftadan keyin televizor tasviri umuman ko'rinmay qoldi. Televizorni tuzatishga kelgan usta ekran kuygani va uni tuzatish ancha qimmatga tushishini aytdi. Keyingi kuni Yusupovlar do'konga borib, tovarni bergan sotuvchiga murojaat qilishdi.

Yusupovlarning sotuvchi bilan uchrashuvini ko'z oldingizga keltiring. Yusupovlar va sotuvchi nima deyishi kerak (ularning o'rniga o'zingizni qo'yib ko'ring)?

Sotuvchi yordam berishdan bosh tortganida Yusupovlar nima qilishi kerak? Agar shikoyat yozmoqchi bo'lishsa, uni kimga yuborishlari lozim? Xatga qanday ma'lumotlar kiritilishi kerak? Yusupovlar nomidan shikoyat yozing.

Iste'molchining huquqlari buzilgan taqdirda, u sudga murojaat qilishga haqlidir. Da'volar, agar qonunlarda boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, javobgar, iste'molchi joylashgan yerdagi yoki zarar yetkazilgan joydagi sudga taqdim etiladi.

Iste'molchilar o'z huquqlarining buzilishi bilan bog'liq da'volar bo'yicha, shuningdek, tovar (ish, xizmat)lar xavfsiz bo'lishi ularning sifati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi davlat organlari, iste'molchilarning jamoat birlashmalari iste'molchining (iste'molchilar nomuayyan doirasining) manfaatlarini ko'zlab qo'zg'atiladigan da'volar bo'yicha davlat boji to'lashdan ozod qilinadilar.

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonun, 29-modda.

3-topshiriq.

Kunduzi mavzedagi bir necha uyning elektr tarmog'ida kuchlanish ko'tarildi. Lampochkalar kuydi, televizorlar va boshqa maishiy texnika ishdan chiqdi. Odamlar ko'chaga chiqishsa — quvvatni taqsimlash shchitida ta'mirlash ishlari olib borilayotganiga guvoh bo'lishdi.

Ayollar va ta'mirchilar o'rtasidagi vaziyatni rollarga bo'lib o'ynang. Ayollar elektrchilarga qanday da'volar qilishadi, ta'mirchilar nima deb javob berishadi? Kuygan texnikaning ta'miri uchun kim haq to'lashi kerak? Nima uchun? Iste'molchilik huquqlarini himoya qilish maqsadida qayerga murojaat qilish darkor?

Bilimingizni sinang!

1. Davlat idoralarining iste'molchilar huquqlarini himoya qilish bo'yicha vazifasi nimadan iborat?
2. Iste'molchi o'z huquqlarini himoya qilish bo'yicha qanday imkoniyatlarga ega?
3. O'zbekiston Respublikasidagi iste'molchilar huquqlarining himoya qilinishini ta'minlaydigan davlat organlarini sanab o'ting.
4. Sud qanday iste'mol sohalaridagi huquqbuzarliklarni ko'rib chiqadi?

18-§. INTELLEKTUAL MULK HUQUQI

INTELLEKTUAL MULK OBYEKTALARI

Har kuni yuz minglab odam o‘z fikrlarini badiiy yoki musiqiy asar sifatida ifodalash, tadqiqotlari formulalari yoki jadvallarini yozish, ixtirosi namunaviy nusxasining chizmalarini tayyorlash va boshqa maqsadlarda qo‘liga toza qog‘oz oladi. Bunday mehnat — ma‘naviy mehnat, u bilan yaratilgan asarlar esa intellektual mulk deyiladi.

Dastlab intellektual mulk tushunchasi 1967-yilda Jahon intellektual mulk tashkilotini ta‘sis etgan Konvensiyaga binoan joriy qilindi. O‘zbekiston ham mazkur tashkilot a‘zosi hisoblanadi.

Xalqaro konvensiyalar va O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq aqliy va ijodiy faoliyat natijalariga nisbatan alohida shaxsiy va mulkiy huquqlar majmuasi **intellektual mulk** deb nomlanadi.

MUALLIFLIK HUQUQI

Mualliflik huquqi fuqarolik huquqining bir qismi bo‘lib, aqliy mehnat bilan shug‘ullanadigan fuqarolar huquqlarini himoya qilishga yo‘naltirilgan.

Mualliflik huquqi maqsadi, badiiy qadr-qimmati va ifodalanish usuli (nasr, nazm, audiyozuv va hokazo)dan qat‘i nazar, chop etilgan hamda qo‘lyozma shaklidagi barcha asarlarga taalluqli bo‘ladi.

Uni yaratishda ijodiy mehnati singgan shaxs asar muallifi hisoblanadi. Asar hamkorlikdagi ijodiy mehnat mahsuli bo‘lsa, u barcha hammualliflarga ham tegishli bo‘ladi.

MUALLIFLIK HUQUQI VAZIFALARI:

- mualliflarning mulkiy, shaxsiy nomulkiy va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilish;
- huquqiy vositalar yordamida ilmiy va badiiy asarlarni yaratish uchun eng maqbul sharoitlar yaratish.

Mualliflik huquqi — fan, adabiyot va san‘at asarlarini yaratish va ulardan foydalanishda vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik huquqi me‘yorlari majmuasi.

1-topshiriq.

Quyida keltirilgan asar intellektual mulk obyekti hisoblanadimi? Bu holda mualliflar huquqlari buzilganmi, yo'qligini aniqlang. Ularning ishini intellektual mehnat natijasi deyish mumkinmi?

O'rta maktabning 10-sinfi o'quvchilari B. va N. bir yil davomida tarix o'qituvchisi ma'ruzalari va seminar mashg'ulotlari mavzularini tirishqoqlik bilan konspekt qilishdi. O'quv yili oxirida materialni biroz qisqartirib, uni lo'ndaroq bayon qilib, matnni savollar va topshiriqlar bilan to'ldirishdi hamda respublika oliy o'quv yurtlariga kirayotganlar uchun qo'llanma sifatida chop etishdi.

Biroq kitob nashr qilinganidan keyin bu shaxsiy ijod mahsuli emasligi va mualliflar hali 18 yoshga to'lmagani sababli uni tarqatishga yo'l qo'yilmadi.

Asar kimning ijodiy mehnati bilan yaratilgan bo'lsa, ana shu fuqaro asar muallifi deb e'tirof etiladi.

Fan, adabiyot va san'at asariga mualliflik huquqi uni yaratish fakti bo'yicha yuzaga keladi. Mualliflik huquqining yuzaga kelishi va amalga oshirilishi uchun asarni ro'yxatdan o'tkazish yoki biron-bir boshqa rasmiyatchilikka rioya etish talab qilinmaydi.

Asarning asl nusxasida yoki nusxasida muallif sifatida ko'rsatilgan shaxs, agar boshqacha hol isbotlanmagan bo'lsa, asar muallifi hisoblanadi.

**O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi,
1046-modda.**

MUALLIFLIK HUQUQI MANBALARI

O'zbekiston Respublikasida ilmiy yoki badiiy ijod sohasidagi munosabatlarni Konstitutsiya, Fuqarolik kodeksi, «Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida» (1996-yil 30-avgust), «Mulchilik to'g'risida» (1992-yil), «Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to'g'risida»gi (1995-yil) qonunlar, Soliq kodeksi (1997-yil) bilan tartibga solinadi.

Quyidagilar mualliflik huquqi obyektlari hisoblanmaydi:

- rasmiy hujjatlar (qonunlar, qarorlar va shu kabilar), shuningdek ularning rasmiy tarjimalari;
- rasmiy ramzlar va belgilar (bayroqlar, gerblar, ordenlar, pul belgilari va shu kabilar);
- xalq ijodiyoti asarlari;
- oddiy matbuot axboroti tushidagi kundalik yangiliklarga doir yoki joriy voqealar haqidagi xabarlar;
- insonning bevosita individual asar yaratishga qaratilgan ijodiy faoliyati amalga oshirilmasdan, muayyan turdagi ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan texnika vositalari yordamida olingan natijalar.

**O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi,
1044-modda.**

2-topshiriq.

Quyidagi vaziyatlarni hal qilish yo‘llarini topishga urinib ko‘ring:

1-vaziyat.

Televideniye sharhlovchilari xorijdagi hodisalar haqida ular tayyorlagan axborotni efirga chiqarganligi uchun tijorat telekanalini mualliflik huquqini buzganlikda ayblab sudga berishdi.

Bu holda mualliflik huquqi buzilganmi? Ushbu materialni mualliflik huquqi obyektini deb hisoblash mumkinmi?

2-vaziyat.

Olti yoshli S. bolalar bog‘chasi tarbiyachisi yordamida xalq ertaklariga rasmlar turkumini tayyorladi. Bunda tarbiyachining o‘zi rasm chizmay, rasm g‘oyasi va obrazlari, xususiyatlari va ranglarini aytib turdi. Keyin u mazkur rasmlarni o‘z ishiga qo‘shib nashr qildi hamda u o‘z yordamisiz S. hech narsa chiza olmas edi, deb o‘ylab, rasmlar muallifi sifatida uning nomini ko‘rsatmadi.

Ushbu rasmlarni mualliflik huquqi obyektini deb hisoblash mumkinmi? Olti yoshli bolakay asar muallifi bo‘la oladimi? Bu holda uning huquqlari buzilganmi?

3-vaziyat.

Nashriyot muallif N.ning romanini nashr qilish uchun qabul qildi. Qo‘lyozma matni musahhih tomonidan tekshirilib, imlo xatolari tuzatildi. Muallifning ruxsati bilan matn muharrir tomonidan qisqartirildi va rassom tomonidan rasmlar bilan bezatildi. Kitobning bosmadan chiqqan nusxalari muqovachi tomonidan muqovalandi. Romanning birinchi nashri tez sotilgani sababli nashriyot muallifga uni ingliz tiliga tarjima qilishni taklif etdi. Muallifning roziligi bilan roman tarjimon tomonidan ingliz tiliga tarjima qilindi.

Sanab o‘tilgan shaxslarning qaysi biri bajargan mehnatining natijasi uchun mualliflik huquqlariga ega bo‘ldi?

MUALLIFLIK HUQUQINING AMAL QILISH MUDDATI

Mualliflik huquqining amal qilish muddati muallifning butun hayoti va u vafotidan soʻng 50 yil davomida saqlanadi. Mualliflik ism-sharifiga boʻlgan huquq va muallif obroʻsini himoya qilish huquqi bundan mustasno, bular muddatsiz muhofaza qilinadi. Hammualliflikda yaratilgan asarga boʻlgan mualliflik huquqi hammualliflarning butun hayoti davomida va ular orasida eng uzoq umr koʻrgan shaxs vafotidan keyin 50 yil davomida amal qiladi.

Mualliflik huquqining amal qilish muddati tugaganidan keyin asar ijtimoiy mulkka aylanadi. Ijtimoiy mulk hisoblangan asardan har qanday shaxs mualliflik haqini toʻlamagan holda erkin foydalanishi mumkin.

MUALLIFLIK SHARTNOMASI

Muallif asarini tugatgach, uni keng ommaga tanishtirishga qaror qiladi va uni nashr qilish majburiyatini oʻz zimmasiga oladigan korxonaga bilan shartnoma tuzadi.

Mualliflik shartnomasi shartlarida noshirga beriladigan aniq huquqlar, shartnomaning amal qilish muddati va toʻlanadigan haq (qalam haqi) miqdori koʻrsatiladi. Bu shartlardan tashqari, muallif va nashriyot zarur deb hisoblagan boshqa shartlarni ham shartnomaga kiritishlari mumkin.

Mualliflik shartnomasi — tayyor asar yoki muallif belgilangan muddatda yaratishni oʻz zimmasiga olgan asardan foydalanish uchun muallif (hammualliflar) va nashriyot oʻrtasida tuzilgan shartnoma.

MUALLIFLIK HUQUQLARINING XALQARO MUHOFAZASI

Oʻzbekiston Respublikasida intellektual mulk sohasidagi munosabatlar xalqaro huquq meʼyorlariga asoslangan holda hamda quyidagi hujjatlardan kelib chiqib tartibga solinadi:

- Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish toʻgʻrisidagi Bern Konvensiyasi bitimlari (24.07.1971-yil);
- Mualliflik huquqi toʻgʻrisida Butunjahon konvensiyasi bitimlari (1952);
- MDH doirasida tuzilgan mualliflik va turdosh huquqlarni himoya qilish haqidagi bitimlar (10.02.1995-yil).

Quyidagi elementlar mualliflik huquqlarini himoya qilish belgilari hisoblanadi:

- 1) aylana ichiga olingan lotincha «C» harfi — ©;
- 2) alohida mualliflik huquqlari egasining ismi (nomi);
- 3) asar birinchi marta e’lon qilingan yil.

Mualliflik huquqlari bo’yicha agentlik (O‘zRMHA) qonun hujjatlari ijrosi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Bilimingizni sinang!

1. Intellektual mulk obyektlarining qanday turlari mavjud?
2. Mualliflik huquqi kimning manfaatlarini himoyalaydi? Mualliflik huquqlarini himoya qiladigan qonunlarni sanab o‘ting.
3. Asarning muallifi yoki hammuallifi kim?
4. O‘zbekistonda mualliflik huquqi qanday muddat davomida amal qiladi?
5. Mualliflik shartnomasi nima? U qanday, kim bilan va qanday muddatga tuziladi?
6. Mualliflik shartnomasiga qanday shartlar kiritilishi shart?

19-§. FUQAROLIK ISHINING SUDDA KO‘RIB CHIQILISHI BOSQICHLARI

Mazkur darsni o‘rganib chiqish natijasida siz:

- istalgan ish bo‘yicha fuqarolik sudlov jarayonining bosqichlari ketma-ketligini bilib olishingiz;
- fuqarolik sudlov jarayoni ishtirokchilarining huquqlari va burchlari bilan tanishishingiz;
- omma oldida so‘zlash bilim va ko‘nikmalingizni takomillashtirishingiz;
- olingan bilimlarni amalda qo‘llashga intilib ko‘rishingiz mumkin.

Ishning sudda ko‘rilishi fuqarolik sudlov jarayoni asosiy bosqichi hisoblanadi, u aksariyat hollarda vujudga kelgan nizoni hal qilish bilan tugallanadi. Birinchi instansiyadagi sudlarda fuqarolik ishlarini sudyaning yakka o‘zi ko‘rib chiqadi.

Ushbu darsda siz fuqarolik ishining sudda ko‘rilishini eslatadigan jarayonda ishtirok etasiz.

Ish faktlaridan kelib chiqib, sizga taklif etilganiga qarab sudya, da’vogar, javobgar roliga kirishib ketishga harakat qiling hamda fuqarolik huquqi asoslari bo‘yicha olingan bilimlardan foydalangan holda, qonunga muvofiq va mavjud vaziyatni hisobga olib, huquq buzilishini oqilona hal etishga urinib ko‘ring.

Xaridor talabi bilan tovar boshqasiga almashtirib berilishi shart bo‘lgan hollarni ko‘rsating.

1-vaziyat.

S. bog‘i bo‘lgan dala hovli sotib oldi. Biroq yetishtirilgan mevalardan tortib, hatto uy ichidagi buyumlar va mebelgacha muntazam o‘g‘irlanishi quvonishga yo‘l bermasdi.

Mavsum tugagach, S. uy oldiga katta yovvoyi hayvonga mo‘ljallangan qo‘lbola qopqon qo‘ydi, yerto‘lada esa olmalar solingan qutiga tekkan odam boshiga og‘ir xoda tushadigan maxsus qurilma o‘rnatdi.

Yanvar oyida S.ni ichki ishlar idorasiga chaqirishdi hamda voyaga yetmagan S. va D.ga yetkazilgan jarohatlarni tushuntirishni talab qilishdi. O‘smirlarning ota-onasi S.ni sudga berib, bolalarni davolashga sarflangan xarajatlarni qoplashni talab qilishdi.

S. qo‘shnilari uning hovlida tuzoq qo‘yish niyati bo‘lganligini tasdiqlashdi. S. aybini bo‘yniga oldi, lekin da‘voni qondirishdan bosh tortdi.

Bu vaziyatda kim haq? Sud qanday qarorga kelishi kerak?

2-vaziyat.

Erta bahorda S. qo‘shnisi I.ning uchastkasidan ajratib turadigan egat bo‘ylab 20 ta mevali daraxt o‘tqazdi. Bir necha yil o‘tgach, daraxtlar o‘sib, meva berdi.

Ana shunda ildizlari bir joyda, mevali shoxlari esa boshqa uchastkada bo‘lgan daraxtlarning mevalarini kim uzishi kerakligi xususida nizo chiqdi. I. mevalarni yig‘ishga haqqi borligini ta’kidladi, chunki daraxt shoxlari uning hududini to‘sib qo‘ygan, natijada bu yerda hech narsa o‘smayotgandi.

S. I.ning uchastkasiga kirib mevalarni yig‘ib olmoqchi bo‘lganida, haqoratlandi va uydan haydab chiqarildi.

Ikkala qo‘shni nizoni hal etishi uchun sudga murojaat etishdi va ma’naviy hamda moddiy zararni qoplashni talab qilishdi.

Qo‘shnilarning nizosini qanday hal qilgan bo‘lardingiz? Ulardan kim haq va nima uchun? Sudga berilgan da‘vo haqqini kim to‘lashi kerak?

FUQAROLIK SUDLOV JARAYONI ISHTIROKCHILARIGA YO‘L-YO‘RIQLAR

Ishda qatnashayotgan shaxslar quyidagilarga haqli:

- ish materiallari bilan tanishish, ulardan ko‘chirmalar olish va nusxalar ko‘chirish;
- ishda qatnashayotgan boshqa shaxslarga savollar bilan murojaat qilish;
- sud ishi jarayonida vujudga keladigan barcha masalalar yuzasidan o‘z fikrini bildirish;
- sud qaroridan norozi bo‘lib, shikoyat berish.

Da‘vo ishida qatnashayotgan taraflar:

- jarayonning istalgan bosqichida sud ishini to‘xtatish va uni tinch yo‘l bilan hal qilishga haqli, lekin javobgarning harakatlari qonunga zid

bo‘lsa hamda uchinchi shaxslar manfaatlariga daxl etsa, sud ishni to‘xtatishga rozi bo‘la olmaydi.

SUD MAJLISINI O‘TKAZISH TARTIBI

- sudyalar majlislar zaliga kirib kelayotganida kelganlar o‘rnidan turadi; sud qarori ham o‘rindan turgan holda tinglanadi;
- ishda qatnashayotgan shaxslar sudga murojaat qilayotganda va ko‘rsatma berayotganda o‘rindan turadilar;
- zaldagilarning hammasi sud raisi buyruqlarini so‘zsiz bajaradi;
- har bir guvoh alohida so‘roqqa tutiladi, bunda hali so‘ralmaganlar ishtirok etmaydi;
- raislik qiluvchi fuqarolik sudlov jarayonida qatnashayotganlardan hammaning oldida ovoz chiqarib, quyidagicha qasam qilishini talab qiladi: «Ish yuzasidan o‘zim bilgan barcha ma’lumotlarni sudga aytib berishga qasam ichaman. Faqat haqiqatni, bor haqiqatni va tanho haqiqatni aytaman».

SUD ISHI QATNASHCHILARI

Kotib:

- sudga ushbu ish bo‘yicha chaqirilganlardan kimlar kelgani hamda boshqalarning kelmaganlik sabablarini aytadi;
- sud ishi bayonnomasini yuritadi.

Sudya (raislik qiluvchi):

- sud tarkibini e‘lon qiladi, ishda qatnashayotgan shaxslarga ularning qarshilik bildirish huquqini tushuntiradi;
- ishda qatnashayotgan shaxslarga ularning huquqlari va burchlarini tushuntiradi;
- sudda so‘roq qilinayotganlarning shaxsini belgilaydi hamda ko‘rgazma berishdan bosh tortganligi uchun javobgarlikka tortilishi haqida ogohlantiradi (yozma tarzda). Voyaga yetmaganlar bunday javobgarlik haqida ogohlantirilmaydi;
- qatnashchilarning (so‘roq qilinishidan avval) da‘vogar va javobgarga bo‘lgan munosabatini (qarindoshlik munosabatlari va hokazo) aniqlaydi;

- sud ishi jarayonida vujudga kelgan muammolarni hal qiladi, sud zalida tartib oʻrnatadi.

Daʼvogar:

- buzilgan yoki nizoga sabab boʻlgan huquqlarini himoya qilish uchun koʻrgazmalar beradi.

Javobgar:

- tushuntirishlar beradi, isbot-dalillar keltiradi, iltimosnomalar taqdim etadi;
- shaxsan yoki advokat yordamida oʻzining himoya qilish huquqini amalga oshiradi;
- sudga qoʻshimcha guvohlar chaqirilishini iltimos qilishga haqli.

Prokuror:

- sud ishi vaqtida vujudga keladigan masalalar boʻyicha xulosa chiqaradi.

Ekspert:

- oʻz xulosasini yozma ravishda taqdim etishi kerak;
- agar sud ekspertizani sifatsiz deb topsa, takror ekspertiza oʻtkazilishini tayinlashi mumkin.

Guvohlar:

- har biri alohida soʻroq qilinadi, soʻroq qilingan guvohlar ish tugashiga qadar majlislar zalida qoladi;

- sud ishida tekshirilayotgan holatlar bo'yicha ularga ma'lum bo'lgan barcha ma'lumotlarni berishga majbur, bunda buzib ko'rsatishlarga yo'l qo'yilmaydi;
- agar guvoh 16 yoshga to'lmagan bo'lsa, o'qituvchi, zarurat bo'lganda esa ota-onasi ham qatnashishi kerak.

FUQAROLIK ISHINI SUDDA KO'RISH BOSQICHLARI

1. Sud jarayonini ochish (sudya).
2. Jarayon ishtirokchilari kelganini tekshirish (kotib).
3. Sud majlisi zalidan guvohlarni chiqarib yuborish (kotib).
4. Sud tarkibini e'lon qilish va qarshilik bildirish huquqini tushuntirish (sudya).
5. Ishda qatnashayotgan shaxslarga ularning huquq va burchlarini tushuntirish (sudya).
6. Raislik qiluvchining ish mazmunini bayon etishi (da'vogarga talablarini himoya qilayotganini; javobgarga da'vogar talablarini tan olganligini hamda ikkala tarafga ishni tinch yo'l bilan tugatishni istayotganini so'rab murojaat qilish bilan tugallanadi).
7. Da'vogarning tushuntirishi.
8. Prokurorning nutqi (da'vogar talablari qonuniyligini rad etadi yoki yoqlaydi).
9. Guvohlarni so'roq qilish.
10. Ekspertdan so'rash.
11. Ishni ko'rib chiqish tugallanishi (raislik qiluvchi ishda qatnashayotganlardan ish materiallarini biror narsa bilan to'ldirishni istashlari yoki yo'qligi xususida so'raydi).
12. Sud muzokaralari (prokuror, da'vogar, javobgarning chiqishlari).
13. Prokuror xulosasi.
14. Sudning qaror chiqarish uchun maslahat xonasiga chiqib ketishi.
15. Sud qarorini o'qib eshittirish (raislik qiluvchi qaror ustidan shikoyat qilish tartibini tushuntiradi va ushbu ish bo'yicha sud majlisini yopiq deb e'lon qiladi).

SUD HUKMI BO‘YICHA SHIKOYATLAR BERISH TARTIBI

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik-protsessual kodeksiga muvofiq birinchi instansiya sudining ajrimlari ustidan sud tomonidan ajrim topshirilgan yoki yuborilgan kundan e‘tiboran o‘n kun ichida taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar, shuningdek ishda ishtirok etishga jalb qilinmagan, ammo huquq va majburiyatlari haqidagi masala sud tomonidan hal etilgan shaxslar apellatsiya instansiyasi sudiga sudning ajrimi ishning keyingi harakatlanishiga to‘sqinlik qiladigan hollarda sudning hal qiluv qaroridan alohida shikoyat berishi, prokuror esa protest keltirishi mumkin.

Apellatsiya instansiyasi sudi xususiy shikoyat yoki xususiy protestni ko‘rib chiqib:

- 1) ajrimni o‘zgarishsiz qoldirishga, shikoyat yoki protestni esa qanoatlantirmaslikka;
- 2) ajrimni bekor qilishga va ishni mazmunan ko‘rish uchun birinchi instansiya sudiga yuborishga;
- 3) ajrimni butunlay yoki qisman o‘zgartirishga yoxud bekor qilishga va masalani mazmunan hal qilishga haqli.

Qonuniy kuchga kirgan, apellatsiya tartibida ko‘rilmagan hal qiluv qarorlari ustidan ular qonuniy kuchga kirgan kundan e‘tiboran olti oy ichida taraflar va ishda ishtirok etishga jalb qilingan boshqa shaxslar, shuningdek ishda ishtirok etishga jalb qilinmagan, ammo huquq va majburiyatlari haqidagi masala sud tomonidan hal etilgan shaxslar kassatsiya tartibida shikoyat berishi va prokuror protest keltirishi mumkin.

Bilimingizni sinang!

1. Fuqarolik ishi bo‘yicha sud jarayonining qatnashchilarini, ularning huquq va majburiyatlarini ayting.
2. Sud ishini o‘tkazishning ketma-ketligi haqida hikoya qiling.
3. Da’vo jarayonida sud ishining qanday bosqichida taraflar sud ishini to‘xtatish huquqiga egalar?

V-BO'LIM. MEHNAT HUQUQI ASOSLARI

20-§. MEHNATGA OID MUNOSABATLAR

MEHNAT MUNOSABATLARINING ASOSLARI

Mehnat huquqi huquqning eng muhim tarmoqlaridan biridir. U ishchilar va ish beruvchilar o'rtasidagi mehnat munosabatlarini tartibga solishda muhim o'rin tutadi.

Mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari Mehnat kodeksi, O'zbekiston Respublikasi qonunlari va Oliy Majlis qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari va Jo'qorg'i Kengesi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi hukumatining hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining qarorlari, davlat hokimiyatining boshqa vakillik va ijroiya organlari o'z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlardan iboratdir.

Har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalanish huquqiga egadir.

Sud hukmi bilan tayinlangan jazoni o'tash tartibidan yoki qonunda ko'rsatilgan boshqa hollardan tashqari majburiy mehnat taqiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 37-modda.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va Mehnat kodeksiga ko'ra barcha fuqarolar mehnat huquqlariga ega bo'lish va ulardan foydalanishda teng imkoniyatlarga egadir. Jinsi, yoshi, irqi, millati, tili, ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy holati va mansab mavqeyi, dinga bo'lgan munosabati, e'tiqodi, jamoat birlashmalariga mansubligi, shuningdek xodimlarning ishchanlik qobiliyatlariga va ular mehnatining natijalariga aloqador bo'lmagan boshqa jihatlariga qarab mehnatga oid munosabatlar sohasida har qanday cheklashlarga yoki imtiyozlar belgilashga yo'l qo'yilmaydi va bular kamsitish deb hisoblanadi.

Mehnat sohasida o'zini kamsitilgan deb hisoblagan shaxs kamsitishni bartaraf etish hamda o'ziga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat qilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va Mehnat kodeksiga muvofiq mehnatni huquqiy tartibga solishning quyidagi tamoyillari belgilangan:

- har bir shaxs mehnat qilish;
- erkin ish tanlash;
- haqqoniy mehnat shartlari asosida ishlash va qonunda belgilangan tartibda ishsizlikdan himoyalanish;
- o'z mehnati uchun haq olish;
- muddatlari chegarasi belgilangan ish vaqtini o'rnatish, bir qator kasblar va ishlar uchun ish kunini qisqartirish, har haftalik dam olish kunlari, bayram kunlari, shuningdek haq to'lanadigan yillik ta'tillar berish orqali ta'minlanadigan dam olish;
- xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan sharoitlarda mehnat qilish;
- kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;
- ish bilan bog'liq holda sog'lig'iga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash;

- kasaba uyushmalariga hamda xodimlar va mehnat jamoalarining manfaatlarini ifoda etuvchi boshqa tashkilotlarga birlashish;
- qariganda, mehnat qobiliyatini yo‘qotganda, boquvchisidan mahrum bo‘lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta‘minot olish;
- o‘zining mehnat huquqlarini himoya qilish, shu jumladan sud orqali himoya qilish va malakali yuridik yordam olish;
- jamoalarga doir mehnat nizolarida o‘z manfaatlarini quvvatlash huquqiga egadir.

Ko‘plab ming yilliklar davomida insoniyat moddiy va ma‘naviy boyliklar yaratar ekan, o‘z faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirish yo‘lini bosib o‘tdi. Mehnat tufayli insonda o‘zining niyat va xohishlarini amalga oshirish, jamiyatda o‘z o‘rnini topish, shaxs sifatida o‘z mavqeyini aniqlab olish imkoniyati paydo bo‘ldi. Mehnat qilar ekan, insonda o‘z-o‘zini intizomlash, uyushqoqlik, boshqa odamlar bilan hamkorlik qilish qobiliyati kabi foydali sifatlar hosil bo‘ladi.

Mehnat huquqi — mehnat faoliyati jarayonida vujudga keladigan odamlar orasidagi munosabatlarni tartibga soladigan huquq sohasidir.

Mehnatga oid munosabatlar — kishilar orasidagi munosabatlar bo‘lib, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi va belgilangan mehnat tartibiga bo‘ysunishga asoslanadi.

MEHNAT TO‘G‘RISIDAGI QONUNLARNING VAZIFALARI

Odamlar hayoti va rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan hamma narsa mehnat bilan yaratiladi. Bundan jamiyat va alohida har bir insonning hayotida mehnatga oid munosabatlar o‘ynaydigan rol yaqqol namoyon bo‘ladi. Mehnat jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solmay, mehnat unumdorligini hamda ishlayotganlarning moddiy va madaniy darajasini oshirib bo‘lmaydi. Shunday qilib, mehnat to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining vazifalari:

- ishga qabul qilish tartibini muvofiqlashtirish va mehnat shartnomasini bekor qilish;
- adolatli va xavfsiz mehnat sharoitlarini yaratish;
- xodimlarning mehnat huquqlarini himoya qilish;
- mehnat qilayotganlarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish;
- mehnat va umuman butun ishlab chiqarish samaradorligini ta‘minlash;
- mamlakatning butun aholisi moddiy va madaniy darajasini yaxshilash hisoblanadi.

MEHNAT QONUN HUJJATLARINING MANBALARI

Mehnat huquqining negiz bo‘luvchi manbalari Konstitutsiya va Mehnat kodeksi, ularning amal qilishi butun O‘zbekiston Respublikasi hududiga tatbiq etiladi hamda Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (23-modda), Xalqaro Mehnat Tashkilotining konvensiyasi (2-modda), respublika Prezidenti farmonlari, qonunlar va Vazirlar Mahkamasining qarorlari, bosh, sohaviy va boshqa kelishuvlar hamda jamoa shartnomalari hisoblanadi.

Mehnat huquqining xususiyati shundan iboratki, amalda har qanday masala, agar bunday qaror Mehnat kodeksi qoidalariga zid bo‘lmasa va xodimning ahvolini yomonlashtirmasa, mehnat shartnomasi (kontrakti) asosida hal etilishi

mumkin. Aks holda kontrakt noqonuniy hisoblanadi. Misol uchun, aksiyadorlik jamiyatida 9 soat davom etadigan ish kuni belgilangan bo'lsa, bu mehnat to'g'risidagi qonunlarning buzilishi hisoblanadi.

MEHNATGA OID MUNOSABATLAR SUBYEKTLARI

Mehnatga oid munosabatlar ishtirokchilari (subyektlari) quyidagilardir:

- **xodim:** 16 yoshga to'lgan, mehnat shartnomasi asosida ishlayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar;
- **ish beruvchi:** mulkchilik shaklidan qat'i nazar har qanday korxonada hamda 18 yoshga to'lgan shaxslar;
- **mehnat jamoasi:** mehnat shartnomasi asosida ishlayotgan korxonada xodimlari;
- **xodimlar va ish beruvchilarning vakillik idoralari:** kasaba uyushmalari va ularning korxonalaridagi saylab qo'yiladigan idoralari.

Barcha fuqarolar mehnat huquqlariga ega bo'lish va ulardan foydalanishda teng imkoniyatlarga egadir.

**O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi,
6-modda**

Har bir shaxsning mehnat huquqlarini himoya qilish kafolatlanadi, bu himoya mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya qilinishini tekshiruvchi va nazorat qiluvchi organlar, shuningdek mehnat nizolarini ko'ruvchi organlar tomonidan amalga oshiriladi.

**O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi,
8-modda**

MEHNAT HUQUQINING ASOSIY TAMOYILLARI

Huquqning boshqa sohalarida bo'lganidek mehnat huquqida ham ish beruvchilar va xodimlar amal qilishi majburiy bo'lgan mehnatga oid munosabatlarning asosiy tamoyillari belgilangan:

- **Mehnat erkinligi tamoyili:** majburiy mehnatni taqiqlash, u har bir shaxs o'zining mehnatga layoqatidan foydalanish huquqiga egaligini, ya'ni fuqarolarning mehnat qilish burchi qonunda nazarda tutilmasligini anglatadi.

- **Mehnat qilish huquqini ta'minlash, ishsizlikdan muhofaza qilish tamoyili:** davlat idoralari uni olishga xohish bildirgan hammaga maqbul ishni taqdim etish uchun barcha choralarni ko'rishga majbur. Ish qidirish vaqtida ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lanadi.
- **Mehnatda va bandlikda tenghuquqlilikni ta'minlash tamoyili:** mehnatda diskriminatsiya qilishga, ayollar va erkaklarga haq to'lashda, irqiy alo- matlarga ko'ra, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga qaraganda mamlakatning ishlayotgan fuqarolariga ko'proq huquqlar berish va hokazoni taqiqlash.
- **Dam olish, mehnatni muhofaza qilish huquqini ta'minlash tamoyili:** mehnat qonun hujjatlarida fuqarolarning dam olish huquqi ko'zda tutilgan, unga muvofiq ularga ish joyi va o'rtacha ish haqi saqlangan holda yillik ta'tillar beriladi.
- **Mehnat huquqlari va erkinliklarini muhofaza qilish huquqini ta'minlash tamoyili** va hokazo.

Mehnat kodeksiga muvofiq quyidagi hollarda ishlash majburiy hisoblanmaydi:

- harbiy yoki muqobil xizmatni o'tash davrida;
- favqulodda holat sharoitlarida;
- sud hukmi kuchga kirishi asosida.

Quyidagi masalalarni hal eting:

1-vaziyat

Boshidan jarohatlangandan keyin ishchi M. tez-tez bosh og‘rib turishi dardiga muhtalo bo‘ldi va shu vaqtda ishlay olmasdi. Bu haqda uning tibbiy kartasida batafsil yozilgan edi. Biroq bu yozuv M.ning hayotida salbiy rol o‘ynadi: unga g‘amxo‘rlik qilayotganlarini ro‘kach qilib, hech qayerga ishga olishmadi.

Mazkur holda mehnat qonunchiligi buzilganmi? Agar buzilgan bo‘lsa, demokratik jamiyatning qaysi qonuni buzilgan?

2-vaziyat.

Avtomobil haydovchisi sifatida muqobil xizmatni o‘tash vaqtida serjant M. o‘zi xizmat o‘tayotgan korxonaning ko‘makchi hovlisi hududini tozalashdan bosh tortdi. Korxonada direktori M.da bungacha ishga doir tanbeh bo‘lmaganiga qaramay, M.ni chorak uchun mukofotdan mahrum qilish to‘g‘risida buyruq chiqardi.

Kim haq? Nizoni hal etishga doir o‘z fikringizni ayting. Demokratik jamiyat qonunlarini harbiy xizmatda qo‘llash mumkinmi, siz nima deb hisoblaysiz?

Bilimingizni sinang!

1. O‘zbekiston mehnat qonunlari vazifalarini sanab bering.
2. Mehnat huquqining o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Mehnat huquqi manbalarini sanab bering.
4. Mehnat huquqi subyektlari kimlar?
5. Mehnat huquqining «mehnat erkinligi» tamoyili nimani anglatadi?
6. Mehnat qilish huquqini ta‘minlash qanday yo‘lda amalga oshiriladi?

21-§. ISHGA QABUL QILISH

MEHNATGA OID MUNOSABATLAR SOHASIDA XODIMLAR MANFAATLARINING DAVLAT TOMONIDAN HIMOYA QILINISHI

Bozor munosabatlari rivojlanishi sharoitida mehnat shartnomasini tuzayotgan taraflarning har biri korxonada faoliyatini yaxshilashdan manfaatdor, chunki bunda har bir xodimning farovonligi ham oshadi. Shu bilan birga mehnat faoliyati jarayonida mehnat huquqining alohida norma(me'yor)larini qo'llash sababiga ko'ra kelishmovchilik va nizolar kelib chiqishi mumkin.

Mehnat kodeksiga muvofiq (21-modda) mehnatga oid munosabatlarda xodimlarning manfaatlarini himoya qilishni korxonadagi kasaba uyushmalari, ularning saylab qo'yiladigan idoralari (kasaba uyushmasi qo'mitalari) mehnat nizolari komissiyalari hamda tuman va shahar sudlari amalga oshirishi mumkin. Korxonada xodimlar manfaatlarini ifoda etayotgan tashkilotlar faoliyati faqat ularni saylagan xodimlarning qaroriga binoan, shuningdek, amaldagi qonunlarga zid harakatlar amalga oshirilganida — sud tomonidan tugatilishi mumkin.

MEHNAT SHARTNOMASI

Ishchi va ish beruvchining o'zaro huquq va majburiyatlarini aniqlashda kollektiv va yakka tartibdagi **mehnat shartnomasi (kontrakt)** muhim o'rin tutadi. U mehnat munosabatlarining vujudga kelishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Mehnat shartnomasi — ichki tartibga rioya etish bilan birgalikda muayyan mutaxassislik, malaka, lavozim bo'yicha ishlarni bajarish to'g'risida tomonlarning kelishuvi bilan belgilangan shartlarda xodim va ish beruvchi o'rtasidagi kelishuv.

MEHNAT SHARTNOMASI SHARTLARI

Agar taraflar ularning huquq va burchlarini belgilab beradigan shartlarga doir kelishuvga erishgan bo'lishsa, mehnat shartnomasi tuzilgan hisoblanadi.

Taraflar tomonidan ishlab chiqiladigan shartlar ko'p sonlidir, shu munosabat bilan mehnat qonunlari ikki guruhdagi shartlarni ko'rib chiqadi: asosiy va qo'shimcha. Qo'shimcha shartlar to'liq kelishayotgan taraflarga bog'liq va qonun tomonidan cheklanmaydi.

Quyidagilar ish beruvchilar bo'lishi mumkin:

- korxonalar, shu jumladan, ularning alohida tarkibiy bo'linmalari o'z rahbarlari timsolida;
- mulkdorning o'zi ayni bir vaqtda rahbar bo'lgan xususiy korxonalar;
- o'n sakkiz yoshga to'lgan ayrim shaxslar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda xodimlar yollaydigan yakka tartibdagi tadbirkorlar.

Har bir xodim:

- o'z mehnati uchun qonun hujjatlarida Mehnatga haq to'lash yagona tarif setkasining birinchi razryadi bo'yicha belgilanganidan oz bo'lmagan miqdorda haq olish;
- muddatlari chegarasi belgilangan ish vaqtini o'rnatish, bir qator kasblar va ishlar uchun ish kunini qisqartirish, har haftalik dam olish kunlari, bayram kunlari, shuningdek haq to'lanadigan yillik ta'tillar berish orqali ta'minlanadigan dam olish;
- kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;
- ish bilan bog'liq holda sog'lig'iga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash;
- kasaba uyushmalariga hamda xodimlar va mehnat jamoalarining manfaatlarini ifoda etuvchi boshqa tashkilotlarga birlashish;
- qariganda, mehnat qobiliyatini yo'qotganda, boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish;
- o'zining mehnat huquqlarini himoya qilish, shu jumladan sud orqali himoya qilish va malakali yuridik yordam olish;
- jamoalarga doir mehnat nizolarida o'z manfaatlarini quvvatlash huquqiga egadir.

Ish beruvchi:

- korxonani boshqarish va o‘z vakolatlari doirasida mustaqil qarorlar qabul qilish;
- qonun hujjatlariga muvofiq yakka tartibdagi mehnat shartnomalarini tuzish va bekor qilish;
- mehnat shartnomasida shart qilib ko‘rsatilgan ishni lozim darajada bajarishni xodimdan talab qilish;
- o‘z manfaatlarini himoyalash uchun boshqa ish beruvchilar bilan birga jamoat birlashmalari tuzish va bunday birlashmalarga a‘zo bo‘lish huquqiga egadir.

Mehnat shartnomasi tuzilganidan keyin buyruq chiqariladi, u xodimga imzo chektirib, ma‘lum qilinadi. Ishga qabul qilish shartnomada ko‘rsatilgan kundan e‘tiboran hisoblanadi.

MEHNAT SHARTNOMASI:

- nomuayyan muddatga;
- muayyan muddatga (besh yildan ortiq bo‘lmagan);
- muayyan ishni bajarish vaqtiga tuziladi.

O‘zbekiston Respublikasi mehnat qonun hujjatlariga muvofiq insonning mehnatga layoqati (ya‘ni mehnatga bo‘lgan o‘z huquqini amalga oshirish qobiliyati) 16 yoshda boshlanadi.

Yoshlarni mehnatga tayyorlash uchun umumta‘lim maktablari, o‘rta maxsus, kasb-hunar o‘quv yurtlarining o‘quvchilarini ularning sog‘lig‘iga hamda ma‘naviy va axloqiy kamol topishiga ziyon yetkazmaydigan, ta‘lim olish jarayonini buzmaydigan yengil ishni o‘qishdan bo‘sh vaqtida bajarishi uchun — ular o‘n besh yoshga to‘lganidan keyin ota-onasidan birining yoki ota-onasining o‘rnini bosuvchi shaxslardan birining yozma roziligi bilan ishga qabul qilishga yo‘l qo‘yiladi.

1-topshiriq.

O‘zaro rollarni (xodim va ish beruvchi) bo‘lishib oling va voyaga yetmaganni ishga qabul qilish to‘g‘risidagi mehnat shartnomasi matnini tuzing. Bunday yoshda ishning xususiyatlariga e‘tibor bering.

Mehnat shartnomasi yozma shaklda tuziladi...

...Mehnat shartnomasi bir xil kuchga ega bo'lgan kamida ikki nusxada tuziladi va har bir tarafga saqlash uchun topshiriladi.

**O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi,
74-modda.**

2-topshiriq.

Maslahatlashib, xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi nizoni hal etishga doir o'z variantingizni taklif eting. Vujudga kelgan nizoning oldini qanday qilib olish mumkinligini ham belgilang.

Vaziyat.

Zavod direktori sobiq sinfdoshi, endilikda yuqori malakali mutaxassisni xursandlik bilan kutib oldi. Uning maktabni bitirganidan keyingi hayoti to'g'risida so'rab-surishtirib, maktab yillari, institutdagi o'qish davrini eslab, direktor A.ni darhol ishga qabul qilishni buyurdi.

— Rasmiyatchiliklar keyinroq, — deb qo'lini siltadi xodimlar bo'limi boshlig'iga...

Bir oydan so'ng sobiq do'stlar mehnat haqi miqdori, ish vaqti va shartlarini aniqlash chog'ida tamoman urishib qolishdi. Oxir-oqibat A. o'z xohishiga binoan ishdan ketdi. Sobiq do'stlar dushman bo'lib ayrilishdi.

Xo'sh, voqealar bunday tugashining oldini qay tarzda olish mumkin bo'lar edi? Korxonaga ishga tushar ekan, A. qanday xatolarga yo'l qo'ydi?

Bilimingizni sinang!

1. Xodimlar manfaatlarini qaysi tashkilotlar himoya qiladi?
2. Mehnat shartnomasiga qanday shartlar kiritilishi shart?
3. Mehnat shartnomasi qanday muddatga tuziladi?
4. Xodimlarni necha yoshdan va qanday shartlarda ishga jalb qilish mumkin?
5. Mehnat shartnomasiga qanday qo'shimcha shartlar kiritilishi mumkin?

22-§. MEHNATNI MUHOFAZA QILISH

VOYAGA YETMAGANLARNI ISHGA QABUL QILISH XUSUSIYATLARI

O'quvchilarning mehnat tarbiyasi, ularni asta-sekin mehnatga jalb etish maqsadida qonun tomonidan voyaga yetmaganlarni ishga joylashtirishga ruxsat etiladi. Bunda sog'lig'iga ziyon yetkazmaydigan va maktabdagi o'qish jarayoniga xalaqit bermaydigan yengil mehnatni berish hamda ota-onasidan birining yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxsning roziligi albatta olinishi shart. So'nggi shartni shu bilan tushuntirsa bo'ladiki, ota-onasi o'spirinni ishga joylashtirishdan oldin ish sharoitlari bilan tanishishlari va uning sog'lig'iga xavf aniqlangan taqdirda, kontrakti tuzishdan voz kechishlari kerak. O'spirinning o'zi hayotiy tajribasi yo'qligi sababli bo'lajak ishning mavjud bo'lgan noma'qul sharoitlariga e'tibor bermasligi mumkin.

ISHGA QABUL:

15 yoshdan:

- ota-onasidan birining yozma roziligi bilan (chunki ota-onasi ish sharoitlarini bilishi va ularga rozi bo'lishi shart);
- ta'til vaqtida yoki o'qish vaqtidan bo'sh bo'lganda (haftasiga 12 soatdan ko'p bo'lmagan);
- to'liq bo'lmagan ish kuni sharoitida (haftasiga 24 soatdan ko'p bo'lmagan);
- yengil mehnatni bajarish uchun (bir vaqtning o'zida 4,1 kg dan ko'p bo'lmagan yuklarni tashish);

16 dan 18 yoshgacha:

- ota-onasidan birining yozma roziligi bilan;
- to'liq bo'lmagan ish kuni sharoitida (haftasiga 36 soatdan ko'p bo'lmagan);
- yengil mehnatni bajarish uchun (bir vaqtning o'zida 4,1 kg dan ko'p bo'lmagan yuklarni tashish).

ISHGA QABUL QILISHDAGI QO'SHIMCHA KAFOLAT VA IMTIYOZLAR

- 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan shaxslarning ish vaqti faqat yuklarni qo'lda ko'tarish va tashish bilan bog'liq bo'lgan ishlardan iborat bo'lganda, ular uchun yuk ko'tarish va tashish normasining chegarasi 4,1 kg dan og'ir

bo'lmashligi, shuningdek ular aravacha va vagonetka yordamida yuk tashishiga jalb etilmashligi lozim.

- 16 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar ish vaqtining uchdan bir qismi yuklarni qo'lda ko'tarish va tashish bilan bog'liq ishlardan iborat bo'lganda, qo'lda yuk ko'tarish va tashish normalarining chegarasi: o'g'il bolalar uchun — 6,5 kg, qiz bolalar uchun — 3,5 kg dan og'ir bo'lmashligi lozim.
- 16 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarning ish vaqti faqat yuklarni qo'lda ko'tarish va tashish bilan bog'liq ishlardan iborat bo'lganda, ular uchun yuk ko'tarish va tashish normasining chegarasi 2 kg dan og'ir bo'lmashligi lozim.
- 16 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarga aravacha va vagonetka yordamida yuk tashishlariga ruxsat etilmaydi.

«O'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslar ko'tarishlari va tashishlari mumkin bo'lgan og'ir yuk normalarining chegarasini belgilash to'g'risida»gi Nizom

MASLAHATLARIMIZ

ISH IZLAYAPMAN

Amaliy tajribaga ega bo'lmay turib, ko'ngilga yoqadigan, buning ustiga mutaxassislik bo'yicha ish topish juda mushkul. Biroq bu narsa sizni ish topgungacha qarab o'tiravering, degani emas. Agar butun O'zbekistonda bo'lmasa ham, aqalli o'zingiz yashaydigan dahada ish topish istagingiz to'g'risida e'lon bering:

- e'lonni (buning uchun ajratilgan joylarda) yopishtirib chiqing;
- ish bor-yo'qligi to'g'risida savol bilan davlat va xususiy korxonalariga murojaat qiling;
- tuman ish birjasiga borib ko'ring;
- gazetalardagi e'lonlarni kuzatib boring.

Kontrakt imzolamaslik sharti bilan taklif etilgan hatto eng jozibali ishni ham, rad qilganingiz ma'qul. Ko'pchilik hollarda bunday «jozibali ish» biroz vaqtdan keyin turli bahonalar bilan sizni ishdan bo'shatish bilan tugaydi, tabiiyki, ishlangan kunlaringiz uchun haq olmaysiz.

Bilimingizni sinang!

1. Mehnat huquqining asosiy manbalarini sanab bering.
2. Mehnat huquqining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Mehnat munosabatlari qanday tamoyillar asosida quriladi? Mehnat munosabatlari tomonlarini sanab bering.
4. Mehnat munosabatlari sohasida xodimlar manfaatlarini qaysi tashkilotlar himoya qiladi?
5. «Majburiy mehnat» deganda nimani tushunasiz va qaysi hollarda bunday mehnat taqiqlanmagan?
6. «Mehnat shartnomasi» tushunchasiga ta'rif bering. U qanday shaklda tuzilishi mumkin?
7. Mehnat shartnomasi og'zaki shaklda tuzilishi mumkinmi?
8. «Mehnat shartnomasi» va «kontrakt» tuhsunchalari orasida farq bormi?
9. Mehnat shartnomasini nima uchun tuzish zarur?
10. Mehnat shartnomasi matniga qanday shartlarni kiritish lozim?
11. Necha yoshdan boshlab ishga qabul qilinadi?

23-§. ISHGA QABUL QILINAYOTGANDA HUJJATLARNI RASMIYLASHTIRISH

ISHGA JOYLASHISH UCHUN ZARUR BO‘LGAN HUJJATLAR

Mehnat qonunlari bilan ishga qabul qilishda ma‘muriyat talab etishi shart bo‘lgan hujjatlar aniq ro‘yxati belgilangan. Ish beruvchiga ishga qabul qilishda qonunda nazarda tutilmagan hujjatlarni talab qilish qat‘iyan man etiladi.

Ishga qabul qilish ma‘muriyat buyrug‘i bilan rasmiylashtiriladi, buyruq albatta xodimga ma‘lum qilinib, bu haqda tilxat olinadi. Buyruqda shtat jadvaliga muvofiq xodim qabul qilingan lavozimning aniq nomi ko‘rsatilishi lozim. Buyruqqa binoan mehnat daftarchasiga ham yozib qo‘yiladi. Ishning boshlanishi odatda mehnat shartnomasini tuzishda ma‘muriyat bilan kelishuvga binoan belgilanadi. Biroq qachon buyruq chiqqani yoki mehnat shartnomasi rasmiylashtirilganidan qat‘i nazar, haqiqatda ishga tushish paytidan e‘tiboran mehnat vazifalari bajara boshlangan hisoblanadi.

Shunday qilib, ish beruvchi xodimdan quyidagi hujjatlarni talab qilishga majbur:

15 dan 16 yoshgacha:

- ota-onasidan yoki vasiylardan birining yozma roziligi;
- o‘quv maskani ma‘lumotnomasi (u haqiqatan ham mazkur maktab o‘quvchisi ekanligi haqida, o‘quv vaqti ko‘rsatilgan holda);
- tug‘ilganlik to‘g‘risidagi guvohnoma va turar joyidan ma‘lumotnoma;
- sog‘lig‘ining holati to‘g‘risida ma‘lumotnoma;

16 dan 18 yoshgacha:

- yashash joyidan ma‘lumotnoma yoki pasport (doimiy yoki vaqtinchalik qayd etilganlik belgisi bilan);
- armiyaga chaqiriluvchining qayd guvohnomasi (mudofaa bo‘limida);
- ma‘lumot yoki mavjud mutaxassislik to‘g‘risida hujjat;
- sog‘lig‘ining holati to‘g‘risida ma‘lumotnoma;

18 yoshdan:

- pasport (doimiy yoki vaqtinchalik qayd etilganlik yoxud turish joyi bo‘yicha hisobga o‘tganlik belgisi bilan);
- mehnat daftarchasi (birinchi marotaba ishga kirayotganlar — oxirgi mashg‘uloti to‘g‘risida yashash joyidan ma‘lumotnoma);

- harbiy bilet yoki qayd guvohnomasi (harbiy xizmatga majburlar yoki chaqiriluvchilar uchun);
- oliy yoki o‘rta maxsus o‘quv yurtini tamomlagani to‘g‘risidagi diplom yoki muayyan ishni bajarish huquqini beradigan guvohnoma.

Ishga qabul qilish vaqtida ishga kirayotgan shaxsdan qonun hujjatlarida ko‘rsatilmagan hujjatlarni talab qilish taqiqlanadi.

**O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi,
80-modda**

O‘spirinlar faqat oldindan tibbiy ko‘rikdan o‘tkazilib, ishga qabul qilinadi, keyinchalik ular 18 yoshga to‘lguncha bunday ko‘rikdan har yili o‘tkaziladi. Bu bajarilayotgan ishning ularning sog‘lig‘iga ehtimol bo‘lgan salbiy ta‘sirini tekshirish zaruriyati bilan bog‘liq. Voyaga yetgan xodimlar, agar ular og‘ir ishlarda yoki zararli yoxud xavfli ish sharoitlari bilan mashg‘ul bo‘lsalar, shu maqsadda har yilgi majburiy tibbiy ko‘rikdan o‘tishadi. Tibbiy ko‘rik oziq-ovqat mahsulotlari, insonlarni davolash, bolalarni tarbiyalash va ta‘lim berish bilan mashg‘ul bo‘lgan xodimlar uchun ham majburiydir. Bu bilan ular xizmat ko‘rsatayotgan tashrifchilar xavfsizligi kafolatlanadi.

Ish beruvchi quyidagi toifalarga mansub xodimlardan sog‘lig‘ining holati to‘g‘risida ma‘lumotlarni talab qilishga majbur:

- 18 yoshga to‘lmaganlar;
- 60 yoshga to‘lgan erkaklar, 55 yoshga to‘lgan ayollar;
- nogironlar;
- zararli mehnat sharoiti, shuningdek transport bilan bog‘liq ishlarda band bo‘lganlar;
- bolalarni davolash, tarbiyalash va ta‘lim berish bilan mashg‘ul bo‘lganlardan.

Ko‘rsatilgan hollarda, ish beruvchi tibbiy ko‘rikdan o‘tmagan shaxsni ishga qabul qilishga, ishga kirayotgan odam esa undan o‘tishdan bo‘yin tovlashga haqli emas.

MEHNAT DAFTARCHASI

Mehnat daftarchasi xodimning mehnat stajini tasdiqlovchi asosiy hujjatdir.

Mehnat daftarchasi:

- ishga birinchi marotaba kirishda — ish boshlanganidan 5 kundan kechiktirmasdan to‘ldiriladi;
- yo‘qolganda — nusxasi yozib beriladi (keyinroq ilgari yozuvlari tiklanadi).

Unga quyidagi yozuvlar kiritiladi: ishga qabul qilish sanasi, mutaxassisligi, lavozimi, rag‘batlantirishlar, ishdan bo‘shash sanasi ko‘rsatiladi.

SINOV MUDDATI

Ish beruvchining qaroriga ko'ra xodimning topshirilayotgan ishga layoqatliligini tekshirish uchun u sinov to'g'risidagi shart bilan ishga rasmiylashtirilishi mumkin. Bunda aniq sinov muddati belgilanadi. Qonun hujjatlari tomonidan eng ko'p muddat — 3 oy belgilangan. Sinovga bardosh bermagan shaxslar ishdan bo'shatiladi. Agar xodim mehnat shartnomasini sinov muddati sharti bilan tuzishdan voz kechsa, unda ish beruvchi uni ishga qabul qilishni rad etishga haqli.

Sinov muddati nafaqat xodimning topshirilayotgan ishga layoqatliligini tekshirib ko'rish, balki unga mazkur ish to'g'ri kelishiga ishonch hosil qilish uchun ham tayinlanadi. Agar bu ish unga to'g'ri kelmasligini bilsa, u shaxsiy tashabbusiga ko'ra, ish beruvchini uch kun oldin yozma ravishda ogohlantirib, ishni to'xtatishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 84-moddasi 3-xatboshisiga binoan, ish beruvchi quyidagi toifaga mansub shaxslarga nisbatan sinov muddati belgilashga haqli emas:

- homilador ayollarga;
- uch yoshga to'lmagan bolasi bor ayollarga;
- korxonaga uchun belgilangan minimal ish joylari hisobidan ishga yuborilgan shaxslarga;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining hamda oliy o'quv yurtlarining tegishli ta'lim muassasasini tamomlagan kundan e'tiboran uch yil ichida birinchi bor ishga kirayotgan bitiruvchilari ishga qabul qilinganda;
- xodimlar bilan olti oygacha muddatga mehnat shartnomasi tuzilganda.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik davri va xodim uzrli sabablarga ko'ra ishda bo'lmagan boshqa davrlar dastlabki sinov muddatiga kiritilmaydi.

Agar dastlabki sinov muddati tugagunga qadar tarafdardan birortasi ham mehnat shartnomasini bekor qilishni talab qilmagan bo'lsa, shartnomaning amal qilishi davom etadi va bundan keyin uni bekor qilishga umumiy asoslarda yo'l qo'yiladi.

Topshiriq.

Mazkur vaziyatni ko‘rib chiqing va mehnat qonunlari normalariga asoslangan holda uni hal qilishga urinib ko‘ring.

S.ni 2 oylik sinov muddati bilan tarjimon sifatida ishga qabul qilishdi. Sinov muddati tugashiga ikki kun qolganda, unga ma‘muriyat sinov muddatini yana bir oyga cho‘zish to‘g‘risida qaror qabul qilgani e‘lon qilindi.

Ikki haftadan keyin korxonaga tarjimon sifatida boshqa xodim ishga qabul qilindi, S.ga esa u sinov muddatiga bardosh bermagani uchun ishdan bo‘shatilgani ma‘lum qilindi.

Mazkur holda mehnat qonunlari buzilganmi? Mazkur ishdan bo‘shatish S. huquqlarini buzish hisoblanadimi? Agar shunday bo‘lsa, S. o‘z huquqlarini qay tarzda himoya qila oladi?

Bilimingizni sinang!

1. 14 dan 15 yoshgacha bo‘lgan o‘smirlarga ishlarning qaysi turlarini bajarish taqiqlanadi?
2. Ishga qabul qilishda ma‘muriyatga qanday hujjatlarni taqdim etish zarur:
1) 15 yoshdan; 2) 16 dan 18 yoshgacha; 3) 18 yoshdan?
3. Voyaga yetmaganlarni qaysi shartlarda ishga qabul qilishga yo‘l qo‘yiladi:
1) 15 yoshdan; 2) 16 yoshdan; 3) 17 dan 18 yoshgacha?
4. Ishga qabul qilishda sinov muddati qanday maqsadda belgilanadi?
5. Ish beruvchi ishga qabul qilishda sog‘lig‘i to‘g‘risida tibbiy ma‘lumotnoma talab qilishi shartmi?
6. Qaysi hollarda ishga qabul qilishni rad etishga yo‘l qo‘yiladi?

24-§. MEHNATGA HAQ TO‘LASH VA INTIZOM

MEHNAT HAQI MIQDORINI BELGILASH

Mehnat shartnomasi shartlari va mehnat qonun hujjatlariga binoan har bir xodimning mehnat haqi uning shaxsiy mehnat hissasi va sifatiga bog‘liq. Bunda jinsi, yoshi, irqi, millati va hokazolarga qarab mehnat haqi miqdorlarini har qanday pasaytirish taqiqlanadi.

Ishlayotgan malakasi yoki uning lavozimi har bir kimsaning aniq hissasini to‘liq qayd qila olmaydi. Shu sababli mehnat uchun mukofotlarning aniq individual miqdorlari ish haqining turli tizimlari yordamida belgilanadi.

Ish haqi — xodimga bajarilgan ish uchun mukofot sifatida muntazam to‘lanadigan, mehnat shartnomasida kelishilgan pul summasidir.

O‘zbekiston Respublikasida mehnatga haq to‘lashning ikki asosiy shakli qo‘llanadi — vaqtbay va ishbay.

Vaqtbay tizimdan ko‘pincha ish haqi ishlagan vaqtdan kelib chiqib va lavozim maoshiga binoan yoziladigan xizmatchilar mehnatini baholashda foydalaniladi.

Ishbay tizimda ishchilar mehnatini baholashda har bir tayyorlangan mahsulot birligining sifatiga binoan to‘lanadigan haq tushuniladi.

Mehnat haqining miqdori ish beruvchi bilan xodim o‘rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Bunda muayyan davr uchun ish vaqti me‘yorini ishlab bergan va mehnat vazifalarini to‘liq bajargan xodimning mehnat haqi mehnat qonunlari bilan belgilangan eng kam miqdordan oz bo‘lishi mumkin emas va eng ko‘p miqdori biron bir tarzda cheklanmaydi.

Mehnatga haq to‘lash muddatlari mehnat shartnomasini imzolashda kelishib olinadi, biroq har yarim oyda bir martadan kam bo‘lmasligi shart.

Mehnat haqining eng kam miqdoriga qo‘shimcha to‘lovlar va ustamalar hamda mukofotlar va rag‘batlantirish tarzidagi boshqa to‘lovlar qo‘shilmaydi.

O‘n sakkiz yoshga to‘lmagan xodimlarning kundalik ish vaqti qisqartirilgan hollardagi mehnatiga haq kundalik ish vaqti to‘liq bo‘lgan chog‘da tegishli toifadagi xodimlarga beriladigan miqdorda to‘lanadi.

Korxonalarda o‘qishdan bo‘sh vaqtida ishlayotgan o‘quvchilarning mehnatiga ishlagan vaqtiga mutanosib ravishda yoki ishlab chiqargan mahsulotiga qarab haq to‘lanadi.

**O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi,
243-modda**

2-topshiriq.

Jadvalni ko‘chiring. Kasblarning qaysi bir turini mehnatga haq to‘lashning ishbay, qaysi birini esa vaqtbay shaklida to‘lash foydali bo‘lishini ko‘rsatib, uni to‘ldiring. O‘z fikringizga dalil keltiring.

№	Mutaxassislik	Haq to‘lash tizimi		Dalillar
		vaqtbay	ishbay	
1	O‘qituvchi			
2	Ofitsiant			
3	Quruvchi			
4	Qorovul			
5	Uchuvchi			
6	Tadbirkor			
7	Korxonahabari			
8	Oshpaz			
9	Ichki ishlar xodimi			

ISH VAQTIDAN TASHQARI ISHLAR HAMDA DAM OLISH VA BAYRAM KUNLARIDAGI ISHLAR UCHUN HAQ TO‘LASHNING XUSUSIYATLARI

Mehnat qonunlariga binoan bayram kunlarida ishlash qat’iyan taqiqlanadi. Biroq ish vaqtidan tashqari, dam olish va bayram kunlari xodimlarni ishga jalb etish zarur bo‘lgan vaziyatlar tug‘iladi: tabiiy ofat yoki ishlab chiqarish falokating oldini olish yoki tugatish; baxtsiz hollar yoki mol-mulk yo‘qolishining oldini olish zaruriyati; korxonaning kelajak ishi uchun zarur bo‘lgan tezkor ishni bajarish, masalan, elektr uzatish liniyasining uzilishi, elektrotransformatorni almashtirish zarurati, neft quvuri yoki gaz quvurining teshilishi, yo‘ldagi o‘pirilish va hokazo.

Ish haqi quyidagi hollarda ikki hissa miqdorida to‘lanadi:

- ish vaqtidan tashqari;
- dam olish kunlari;
- bayram kunlari;
- yoki boshqa dam olish kunini (otgul) berish bilan qoplanishi mumkin.

MEHNAT INTIZOMI

Korxonada mehnat intizomini ta’minlashning zaruriy sharti mehnat jamoasi tasdiqlagan Ichki tartib qoidalari belgilaydigan aniq mehnat tartibini o‘rnatish hisoblanadi. Shunga binoan har bir xodim ishga tushishdan oldin o‘z huquq va majburiyatlari bilan tanishtirilishi kerak.

Asosan mehnat intizomi mehnatga ongli munosabatda bo‘lish bilan asoslanadi, biroq mehnat qonun hujjatlari nopok xodimlarga nisbatan intizomiy ta’sir choralari belgilanishining zarurligini ham hisobga oladi.

Intizomni buzganlik uchun ish beruvchi intizomiy jazo choralarini qo‘llashga haqli. Uni qo‘llashdan avval xodimdan yozma ravishda tushuntirish xati talab qilinishi lozim. Intizomiy jazo bevosita nojo‘ya xatti-harakat aniqlanganidan keyin, ammo bu harakat aniqlangan kundan boshlab uzog‘i bilan 1 oy ichida qo‘llanadi. Moliya-xo‘jalik faoliyatini taftish etish yoki tekshirish natijalariga binoan — sodir etilgan kundan boshlab ikki yildan kechikmasligi lozim.

Intizomiy jazo berilgani to'g'risidagi buyruq xodimga ma'lum qilinib, tilxat olinadi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasi Mehnat intizomini buzgandagi jazo turlari:

- xayfsan;
- jarima — o'rtacha oylik ish haqining 30% idan ortiq bo'lmagan miqdorda (ichki tartib qoidalariga muvofiq bundan ham katta jarima nazarda tutilishi mumkin, lekin u o'rtacha oylik ish haqining 50% idan oshmasligi shart);
- mehnat shartnomasini bekor qilish.

INTIZOMIY JAZONING AMAL QILISH MUDDATI

Intizomiy jazoning amal qilish muddati jazo qo'llanilgan kundan boshlab bir yildan oshib ketishi mumkin emas. Agar xodim bir yil davomida yangidan intizomiy jazoga tortilmasa, u intizomiy jazoni olmagan hisoblanadi.

- Jazoning amal qilish muddati — 1 yil (bir yil o'tganidan keyin o'z-o'zidan olib tashlanadi);
- jazoni muddatidan oldin olib tashlash ham mumkin;
- jazo mehnat daftarchasiga hamda xodimning shaxsiy kartochkasiga kiritilmaydi;
- har bir nojo'ya xatti-harakat uchun nojo'ya xatti-harakat aniqlanganidan keyin uzog'i bilan bir oy ichida faqat bitta intizomiy jazo qo'llanishi mumkin;
- intizomiy jazo qo'llangani to'g'risidagi buyruq xodimga ma'lum qilinib, tilxat olinadi.

Intizomiy jazo mehnat daftarchasiga kiritilmaydi, korxonada ishdan bo'shaganidan keyin xodimning yangi ish joyiga berilmaydigan shaxsiy ishida qayd etiladi. Ish beruvchi yil davomida o'z tashabbusi bilan, xodimning yoki mehnat jamoasining iltimosiga binoan intizomiy jazoni olib tashlashga haqli.

Mehnat kodeksida nazarda tutilmagan intizomiy jazolarni qoʻllanish taqiqlanadi.

**Oʻzbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi,
181-modda**

MEHNAT SHARTNOMASI TARAFLARINING MODDIY JAVOBGARLIGI

Xodim quyidagi hollarda ish beruvchiga unga bevosita yetkazgan zararlarni toʻliq miqdorda qoplashga majbur:

- maxsus yozma shartnoma asosida unga ishonib topshirilgan qimmatbaho buyumlar saqlanishini taʼminlamaganligi uchun;
- bir gallik hujjat asosida olingan qimmatbaho buyumlarning saqlanishini taʼminlamaganligi uchun;
- qasddan zarar yetkazilganda;
- alkogolli ichimliklar yoki toksik modda taʼsiridan mastlik holatida zarar yetkazganda;
- xodimning sud hukmi bilan aniqlangan jinoiy harakatlari natijasida zarar yetkazilganda;
- tijorat sirlari oshkor etilganda.

Oʻn sakkiz yoshga toʻlmagan xodimlar faqat qasddan yetkazilgan zarar uchun, alkogolli ichimlikdan, giyohvandlik yoki toksik modda taʼsiridan mastlik holatida yoki jinoyat sodir etish natijasida yetkazilgan zarar uchun toʻliq moddiy javobgar boʻladilar.

MEHNAT UCHUN RAGʻBATLANTIRISHLAR

Mehnatga ijodiy munosabatda boʻlganligi va ishdagi yuqori koʻrsatkichlari uchun xodimga quyidagi ragʻbatlantirish choralari qoʻllanilishi mumkin:

- tashakkurnoma eʼlon qilish;
- mukofot berish;
- qimmatbaho sovgʻa bilan taqdirlash;
- davlat mukofotiga taqdim etish;
- mehnat shartnomasida nazarda tutilgan boshqa ragʻbat turlari.

MEHNATDAGI YUTUQLAR UCHUN DAVLAT MUKOFOTLARI

«Shuhrat» medali bilan respublika iqtisodiyoti, fani va madaniyatini rivojlantirish, yosh avlodni vatanparvarlik hamda milliy istiqlol va ijtimoiy taraqqiyot g'oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalash ishida o'zining halol mehnati bilan katta yutuqlarga erishgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari hamda O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmagan shaxslar mukofotlanadilar.

**O'zbekiston Respublikasining Qonuni,
1994-yil 5-may**

«Mehnat shuhrati» ordeni bilan O'zbekistonda iqtisodiyot va madaniyat yuksalishiga, xalq farovonligi oshishiga, tinchlik va barqarorlik saqlanishiga xizmat qiladigan ulkan ishlari uchun mukofotlanadilar.

**O'zbekiston Respublikasining Qonuni
1995-yil 30-avgust**

Vazifalarni bo'lib oling: xodim, usta, ustaxona boshlig'i, mehnat nizolari komissiyasi. Bir-biringizni taraflarning har birining qarori qonuniy ekanligiga ishontiring.

Ustaning ruxsati bilan ishchi N. tushlik tanaffusdan keyin ishga chiqmadi. U a'zo bo'lgan ishlab chiqarish brigadasi o'z topshirig'ini bajarmadi. Korxonada buyrug'iga binoan N. oy yakunlari bo'yicha mukofotdan mahrum etildi.

Mazkur holda mehnat qonunchiligi buzilganmi?

Bilimingizni sinang!

1. O'zbekistonda mehnatga haq to'lashning qaysi asosiy tizimlari mavjud? Ular bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
2. Eng kam ish haqi miqdorini belgilashda qanday cheklashlar mavjud?
3. Dam olish va bayram kunlaridagi ishga haq qanday to'lanadi?
4. Mehnat qonunlarida mehnat uchun qanday rag'batlantirishlar nazarda tutilgan?
5. Mehnat intizomini buzganda xodimga qanday jazo turlari qo'llaniladi?

25-§. ISH VAQTI VA DAM OLISH VAQTI. MEHNAT SHARTNOMASINI O‘ZGARTIRISH VA BEKOR QILISH

ISH VAQTI

Hozirgi jamiyatda ishchi va xizmatchilar mehnati mazmuni va murakkabligi bilan farqlanadi. Hamma ishlayotganlarning ishini qanday bitta mezon bilan o‘lchash mumkin? Ish vaqti shunday mezonlardan biri hisoblanadi. Uni tartibga solar ekan, davlat muayyan mehnat natijalariga hamda ish vaqti davomiyligiga qarab rag‘batlantirish miqdorini belgilaydi va shu bilan Konstitutsiyaga yozilgan dam olish huquqining chinakamligini ta’minlaydi.

Xodim uchun ish vaqtining normal muddati haftasiga 40 soatdan ortiq bo‘lishi mumkin emas.

**O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi,
115-modda**

Ish haftasining turlari:

- besh kunlik — ikki kunlik dam olish kuni bilan;
- olti kunlik — bir kunlik dam olish kuni bilan.

ISH VAQTI

- 6 kunlik ish haftasida — kuniga 7 soat;
- 5 kunlik ish haftasida — kuniga 8 soat;
- 15 dan 16 yoshgacha bo‘lgan shaxslar uchun — haftasiga uzog‘i bilan 24 soat;
- 16 dan 18 yoshgacha bo‘lgan shaxslar uchun — haftasiga uzog‘i bilan 36 soat;
- ish vaqtdan tashqari ishlar — surunkasiga ikki kun davomida uzog‘i bilan 4 soat;
- surunkasiga ikki smena davomida ishga jalb etish taqiqlanadi;
- noqulay mehnat sharoitlaridagi ishlarda — haftasiga 36 soat (117-modda);
- bayram (ishlamaydigan) kunlari arafasidagi ishning muddati 1 soatga qisqartiriladi (121-modda);
- tungi vaqtdagi ish (22.00 dan 6.00 gacha) 1 soatga qisqartiriladi (122-modda).

2-topshiriq.

Korxonada jamoasining 5 kunlik ish haftasida bayram arafasidagi ish grafigini tuzing. Korxonada 2 smenada ishlaydi. Jamoa quyidagi yoshdagi xodimlardan iborat:

- 15 yoshgacha — 5 kishi;
- 16 yoshgacha — 1 kishi;
- 18 yoshgacha — 12 kishi;
- 30 yoshdan yuqori — 20 kishi.

DAM OLIISH VAQTI VA BAYRAM KUNLARI

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq fuqarolarning mehnat huquqi dam olish huquqi bilan to‘ldiriladi. Dam olish huquqi deganda xodimlar mehnat vazifalarini bajarishdan ozod etilgan va bundan ular o‘z ixtiyoriga ko‘ra foydalanishi mumkin bo‘lgan vaqt tushuniladi. Dam olish huquqining aniq ko‘rinishiga qonun tomonidan belgilangan ish vaqti davomidagi tanaffuslar (ish boshlanganidan keyin uzog‘i bilan 4 soatdan keyin), kundalik dam olish (ish kunlari va smenalari orasida), haftalik dam olish kunlari, bayram (ishlamaydigan) kunlari va ta‘til kiradi.

Dam olish vaqti — xodim mehnat vazifalarini bajarishdan holi bo‘lgan va bundan u o‘z ixtiyoriga ko‘ra foydalanishi mumkin bo‘lgan vaqtdir.

**O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi,
126-modda**

Dam olish vaqti:

- dam olish va ovqatlanish uchun tanaffus (uzog‘i bilan 2 soat);
- kundalik dam olish (kamida 12 soat);
- dam olish kunlari (5 kunlik ish haftasida — ikki kun, 6 kunlik ish haftada — bir kun);
- dam olish kunlari ishlash taqiqlanadi (ayrim xodimlarni alohida hollardagina ishga jalb etishga yo‘l qo‘yiladi, bunda mehnatga haq ikki hissa miqdorda to‘lanadi);
- yillik ta‘tillar (eng kam — 15, eng ko‘pi — 48 ish kuni);
- bayram kunlari.

Bayram (ishlanmaydigan) kunlari:

- 1-yanvar — Yangi yil;
- 8-mart — Xotin-qizlar kuni;
- 21-mart — Navro‘z bayrami;
- 9-may — Xotira va qadrlash kuni;
- 1-sentabr — Mustaqillik kuni;
- 1-oktabr — O‘qituvchi va murabbiylar kuni;
- 8-dekabr — Konstitutsiya kuni;
- Ro‘za Hayit (Iyd al-Fitr) diniy bayramining birinchi kuni;
- Qurbon Hayit (Iyd al-Adha) diniy bayramining birinchi kuni.

MEHNAT TA‘TILI

Yillik asosiy ta‘til birinchi ish yili uchun olti oy ishlangandan keyin beriladi...

O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi, 143-modda

Quyidagilarga ularning yoshi va sog‘lig‘i holatini hisobga olib, yillik uzaytirilgan asosiy ta‘til beriladi:

- o‘n sakkiz yoshga to‘lmagan shaxslarga — o‘ttiz kalendar kun;
- ishlayotgan I va II guruh nogironlariga — o‘ttiz kalendar kun...

O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi, 135-modda

Quyidagi masalalarni hal eting.

1-vaziyat.

Ishchi A. tushlik tanaffusiga chiqmay ishlagani sababli ishdan bir soat oldin ketdi. Korxonada ma'muriyati unga hayfsan e'lon qildi va mukofotdan mahrum etdi.

Mazkur holda ishchining huquqlari buzilganmi?

2-vaziyat.

O'quvchi N. ta'til vaqtida ishga qabul qilingan edi. Avtous-taxona egasi bilan kelishuvga binoan ishga qabul qilishni rasman rasmiylashtirmadi. Faqat bir oy uchun ish haqi summasi to'g'risida kelishib olishdi. Bu haqda N. va uning ota-onasi imzolari bo'lgan shartnoma tuzilgan edi. Uch oy davomida, shu jumladan bayram va dam olish kunlari N. kattalar darajasida ishladi.

N.ning mehnat huquqi buzilgan edimi?

3-vaziyat.

Ishchi A. maktab-litseyga yordamchi ishchi qilib qabul qilindi. Tez orada maktab bo'yicha buyruq chiqarilib, u 3 kun davomida ishga sababsiz kelmagani uchun ishdan bo'shatildi. A. sudga murojaat qildi. Sud ishni ko'rish davomida shu narsa aniqlandiki, A. ishga yordamchi ishchi sifatida olingan, haqiqatda esa qorovul vazifasini bajargan, unga smenadan keyin ikkita dam olish kuni berilishi kerak edi.

Mazkur holda mehnat qonunlari A. ga nisbatan buzilganmi?

MEHNAT SHARTNOMASINING BEKOR QILINISHI

Mehnat kodeksiga binoan (99-modda, 1 q.) xodim nomuayyan muddatga tuzilgan mehnat shartnomasini ham, muddati tugagunga qadar muddatli mehnat shartnomasini ham, ikki hafta oldin ish beruvchini yozma ravishda ogohlantirib, bekor qilishga haqlidir. Ogohlantirish muddati tugagandan so'ng xodim ishni to'xtatishga haqli, ish beruvchi esa, xodimga mehnat daftarchasini berishi va u bilan hisob-kitob qilishi shart. Agar shartnomada uni muddatidan oldin

bekor qilganlik uchun neustoyka to‘lashi haqidagi o‘zaro majburiyatlari nazarda tutilgan bo‘lsa, unda ish beruvchi xodimdan shartlashilgan pul summasini to‘lashini talab qilishga haqli.

Neustoyka (jarima) — qonun yoki shartnoma bilan belgilangan pul summasi bo‘lib, uni qarzdor kreditorga o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarmaganida to‘lashga majburdir.

Arizani berish kuni bo‘lib uni ish beruvchi olgan kun hisoblanadi, mehnat shartnomasining bekor qilinishi to‘g‘risidagi ogohlantirish muddati ariza berilgan kundan keyingi kun hisoblanadi. Ogohlantirish muddati ish kunlarida emas, balki kalendar kunlarida hisoblanadi, ya’ni ikki hafta — bu 14 kundir.

Agar ogohlantirish muddati tugagandan keyin xodim ishni davom ettiraversa, unda mehnat shartnomasining bekor qilinishi to‘g‘risidagi ariza o‘z kuchini yo‘qotadi. Shu bilan birga xodim ogohlantirish muddati davomida o‘zi bergan arizani, jumladan oxirgi ish kunida ham qaytarib olishga haqli, ish beruvchi esa uning rad etishga haqli emas.

Mehnat shartnomasini bekor qilish asoslariga quyidagilar kiradi:

- o‘z ixtiyoriga ko‘ra;
- shartnoma tuzilgan muddat tugashi;
- ishchi yoki xizmatchining harbiy (muqobil) xizmatga chaqirilishi;
- shartnomani ma’muriyat tashabbusiga ko‘ra bekor qilish;
- xodimni uning roziligi bilan boshqa korxonaga o‘tkazish;
- xodimning davlat boshqaruvi idorasidagi saylanadigan lavozimga o‘tishi;
- sud hukmining qonuniy kuchga kirishi.

Mehnat shartnomasining bekor qilinishi korxonada bo‘yicha buyruq bilan rasmiylashtiriladi.

Ish beruvchi mehnat shartnomasi bekor qilingan kuni mehnat daftarchani va mehnat shartnomasi bekor qilingani haqidagi buyruqning ko‘chirma nusxasini berishi shart.

MEHNAT SHARTNOMASI ISH BERUVCHINING TASHABBUSI BILAN BEKOR QILINISHI

Mehnat kodeksiga binoan (100-modda, 2 q.) quyidagi sabablar mehnat shartnomasini bekor qilish uchun asos bo‘ladi:

- ishlar hajmining qisqarganligi tufayli xodimlar soni o‘zgargani;
- xodimning malakasi yetarli bo‘lmaganligi yoki nosog‘ligi sababli bajarayotgan ishga noloyiq bo‘lib qolishi;
- xodimning o‘z mehnat vazifalarini muntazam ravishda buzganligi;
- xodimning o‘z mehnat vazifalarini bir marta qo‘pol ravishda buzganligi (bunday buzishlar ro‘yxati har bir korxonada belgilanadi);
- o‘rindoshlik asosida ishlamaydigan boshqa xodimning ishga qabul qilinishi munosabati bilan o‘rindoshlar bilan mehnat shartnomasining bekor qilinishi;
- mulkdorning almashishi sababli korxonada rahbari bilan tuzilgan mehnat shartnomasining bekor qilinganligi (korxonaning davlat mulkidan jamoa yoki xususiy mulkka o‘tishi);
- xodimning pensiya yoshiga to‘lganligi, qonun hujjatlariga muvofiq yoshga doir davlat pensiyasini olish huquqi mavjud bo‘lganda.

Mehnat shartnomasining ish beruvchining biron bir boshqa sabablari bilan bekor qilinishi g‘ayriqonuniy bo‘ladi.

Vaziyatlar bilan tanishib, buzilgan huquqlarni tiklash yo‘llarini taklif qiling.

1-vaziyat.

9-sinf o‘quvchisi A. sut zavodiga yuk ortuvchi qilib ishga qabul qilindi. Sutli qutini ortish vaqtida u toyib ketdi va yiqilib tushdi, natijada shishalarning ko‘pi sindi. Sut zavodi ma‘muriyati yetkazilgan zarar qiymatini A.ning ish haqidan ushlab qoldi. A.ning ota-onasi pullarni qaytarishni hamda unga ishdan bo‘shatilgani to‘g‘risida yozuv bilan mehnat daftarchasini berishni talab qilishdi. Xodimlar bo‘limida buni bajarishmadi, u voyaga yetmagan va unga mehnat daftarchasi tutilmaydi deb tushuntirishdi.

Bu vaziyatda kim haq? Ushbu holda mehnat qonunlari qanday buzilgan?

2-vaziyat.

16 yoshli ishchi U. muntazam ravishda korxonada belgilangan normani bajarmadi, shu munosabat bilan ma'muriyat kasaba uyushmasi tashkiloti oldiga uni ishdan bo'shatish masalasini qo'ydi. Kasaba uyushmasi yig'ilishi U.ni ishdan bo'shatishga rozilik berish to'g'risida qaror qabul qildi va u korxonada bo'yicha chiqarilgan buyruqqa binoan ishdan bo'shatildi.

Mazkur holda mehnat qonunlari buzilganmi?

3-vaziyat.

Meva-sabzavot bazasi ma'muriyati meva va sabzavotlarni yalpi yig'ib-terish davrida dam olish kunlariga voyaga yetmagan S.ni yig'ilgan mahsulotni ortish va tushirishga jalb etdi. Uchinchi yakshanba kuni S. ishga chiqmadi va ishni sababsiz qoldirgani uchun ishdan bo'shatildi.

Mazkur holda mehnat qonunlarini buzishga yo'l qo'yilganmi? Yo'l qo'yilgan bo'lsa, qaysi qoidalari buzilgan?

Bilimingizni sinang!

1. Ish vaqti va dam olish vaqti tushunchalariga nimalar kiradi?
2. Besh va olti kunlik ish haftalarida ish vaqti necha soatni tashkil etadi?
3. Voyaga yetmaganlar ishining xususiyati nimada?
4. Respublikada qaysi kunlar bayram kunlari deb belgilangan?
5. Kundalik dam olish necha soat davom etishi kerak?
6. Navbatdagi mehnat ta'tili necha oy ishlanganidan keyin beriladi?
7. Voyaga yetmaganlarga mehnat ta'tilini berish xususiyati nimadan iborat?
8. Qaysi hollarda xodimni uning roziligisiz vaqtincha boshqa ishga o'tkazish mumkin?
9. Mehnat shartnomasining bekor qilinishiga nimalar asos bo'lib xizmat qiladi?
10. Voyaga yetmaganlarni ishdan bo'shatishning xususiyati nimada?

26-§. MEHNAT NIZOLARI VA ULARNI HAL ETISH TARTIBI

YAKKA MEHNAT NIZOLARINING TARAFLARI VA MAZMUNI

Mehnat nizolari — xodimlar bilan ish beruvchilar oʻrtasida mehnat qonun hujjatlarining qoʻllanilishi yuzasidan kelib chiqqan kelishmovchiliklardir.

Mehnat nizolarini yakka va jamoa nizolariga ajratsa boʻladi. Yakka nizolarda muayyan xodim huquqlari, uning qonuniy manfaatlari talashiladi va himoya qilinadi. Jamoa nizolarida esa butun mehnat jamoasi yoki uning bir qismi huquqlari, manfaatlari, vakolatlari himoya qilinadi.

Buzilgan mehnat huquqini tiklash yoki himoya qilish maqsadida mehnat nizosi boʻyicha ish qoʻzgʻatgan shaxs daʼvogar hisoblanadi. Javobgar — daʼvo boʻyicha javobgarlikka tortiladigan shaxs.

MEHNAT NIZOLARINI KOʻRIB CHIQUVCHI KOMISSIYALAR

Barcha yakka nizolar avval mehnat nizolari komissiyalari (MNK) bilan kasaba uyushmasi qoʻmitasining qoʻshma yigʻilishida koʻrib chiqiladi. Agar MNK qarori kelishmovchiliklarni bartaraf etmasa, unda qaror ustidan sudga shikoyat qilinadi. Daʼvogar daʼvo arzi yozma shaklda tuman (shahar) sudiga beradi. 10 kunlik muddatda sud qarori ustidan yuqori turuvchi sudga shikoyat qilish mumkin. Qonun sud qarorining darhol bajarilishini nazarda tutadi. Sud qarori maʼmuriyat tomonidan 3 kunlik muddatda bajariladi.

MEHNAT NIZOLARINI KOʻRIB CHIQISH TARTIBI

Ish beruvchi bilan korxonada mehnat jamoasi oʻrtasida kelishmovchiliklar kelib chiqqan taqdirda, taraflar oʻz vakillaridan komissiyani shakllantiradi, bunda kelishuvga erishilmaganda ishni sudga oshiradilar.

Yakka mehnat nizolarini koʻrib chiqish tartibi Mehnat kodeksi bilan tartibga solinadi, mehnat nizolari boʻyicha ishlarni koʻrib chiqish tartibi — tuman (shahar) sudlarida amalga oshiriladi va Fuqarolik protsessual kodeksi bilan belgilanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi qonunlarida xodimlarning mehnat huquqlarini buzganlik uchun ish beruvchi va korxonaning mansabdor shaxslarida javobgarlik boʻlishi nazarda tutilgan. Ish beruvchiga xodimga zarar yetkazilgani uchun faqat moddiy javobgarlik yuklatilishi mumkin. Korxonaning mansabdor shaxslari intizomiy, moddiy, maʼmuriy, alohida hollarda jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Topshiriq.

Mehnat nizolarini hal etish bo'yicha sudga berilgan da'vo materiallari bilan tanishib, mehnat nizolari komissiyasi majlisini o'tkazing va qaror chiqaring. Yuqorida keltirilgan sxema asosida sud majlisining imitatsiyasini o'tkazish mumkin.

10-sinf o'quvchilari N. va S. yozgi ta'til vaqtida qurilish uchastkasiga yordamchi ishchi sifatida ishga qabul qilingan edi. Biroq tez orada ular mehnat samaradorligining pastligi va mehnat intizomini buzganliklari uchun ishdan bo'shatildi. Ularga qiladigan ishlari zudlik bilan bajarilishi lozimligi, ya'ni keltirilgan qorishma va beton qurilish maydonchasiga tez tashib olinishi zarurligi aytilganiga qaramay, har kuni, jumladan shanba va yakshanba kunlari ham ishdan ikki soat oldin ketib qolishlari ta'kidlab o'tildi.

Ular bilan tuzilgan mehnat shartnomasida ular to'liq ish kuni ishlashga rozi ekanligi yozib qo'yilgandi. Shartnoma N. bilan S. va ularning ota-onalari imzolari bilan tasdiqlangandi.

N. va S. ota-onalari ularni ishga tiklashni talab qilib, qurilish rahbariyati ustidan mehnat nizolari komissiyasiga shikoyat arizasi berishdi.

Shunday qilib, ish materiallarini o'rganib, mehnat qonunlari asoslarini qanday bilishingizdan foydalangan holda muammoni hal etishga urinib ko'ring. Kin haq? Ma'muriyatmi? O'quvchilar ota-onalarimi? Javobingizni isbotlang.

Mehnat nizolari komissiyasi majlisini o'tkazayotganda sud ishida bayon etilgan dalillarga asoslaning.

MEHNAT NIZOLARI KOMISSIYASI ISHTIROKCHILARINING YAZIFALARI

Komissiya raisi:

- majlisni boshqaradi;
- ish mohiyatini ma'lum qiladi;
- da'vogar va javobgardan ishga doir qo'shimcha vaziyatlarni aniqlaydi;
- guvohlarni so'roq qiladi;
- mehnat qonunlari hamda taraflar fikrini hisobga olib qaror qabul qiladi.

Kotib:

- majlis bayonnomasini yuritadi;
- mehnat nizolari komissiyasi majlisiga ishtirokchilar kelgan-kelmaganligini tekshiradi.

Da'vogar:

- nizo mohiyatiga doir ko'rsatmalar beradi;
- buzilgan mehnat huquqini tiklash bo'yicha talablar qo'yadi.

Javobgar (ish beruychining vakili):

- haqiqat qaror topishiga to'sqinlik qilmaslikka majbur;
- nizo mohiyatini va kelib chiqqan nizoni qonuniy hal etishga doir o'z nuqtayi nazarini bayon qiladi.

Advokat:

- jarayon ishtirokchilariga savollar beradi;
- haqiqatni aniqlash va nizoni adolatli hal etish uchun qonunda nazarda tutilgan barcha vositalardan foydalanadi;
- ishni ko'rishgacha va uning davomida da'vogarga zaruriy yuridik yordamni ko'rsatadi;
- dalillar qalbakilashtirilganda g'ayriqonuniy harakatlar uchun jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Ekspert:

- uning oldiga qo'yilgan masala bo'yicha yozma xulosa berishga majbur.

Mehnat jamoasi rahbari:

- sudga mazkur nizo bo'yicha jamoa fikrini bayon etadi;
- ish vaziyatlarini oydinlashtirishga ko'mak beradi.

YAKUNLARNI CHIQARISH

Mehnat nizosi ko‘rib chiqilganidan keyin quyidagi savollar bo‘yicha muhokama darsini o‘tkazing:

O‘zingizni ... (da‘vogar, javobgar, advokat va hokazo) o‘rnida qanchalik dadil his etdingiz? Darslarda olingan bilimlar mehnat qonunlari nuqtayi nazari-dan qarshi taraf savollariga javob berishda yetarli bo‘ldimi?

Sizningcha, mehnat qonunlariga muvofiq to‘g‘ri qaror qabul qilindimi?

Bilimingizni sinang!

1. Mehnat shartnomasi qancha muddatga tuzilishi mumkin?
2. Qaysi yoshdan ishga qabul qilishga yo‘l qo‘yiladi?
3. Xodimga mehnat daftarchasi qachon ochilishi kerak?
4. Ishga qabul qilish to‘g‘risida buyruq chiqarish uchun nima asos bo‘ladi?
5. Xodim o‘zining ishdan bo‘shashi to‘g‘risida ma‘muriyatni necha kun oldin ogohlantirishi kerak?
6. Mehnat shartnomasi qaysi hollarda bekor qilinishi mumkin?
7. Ishdan bo‘shagan xodimga mehnat daftarchasi va buyruqning ko‘chirma nusxasi qachon beriladi?
8. Ish vaqtining risoladagi muddati qancha?
9. Ish vaqtining qisqartirilgan muddati kimlarga belgilanadi?
10. Noqulay ish sharoitlarida ishlaydigan ishchilar haftasiga necha soat ishlashlari kerak?
11. Qaysi vaqt tungi vaqt hisoblanadi?
12. Ish vaqtdan tashqari ish uchun qancha muddat belgilanadi?
13. Bayram kunlarini sanab bering.
14. Yillik mehnat ta‘tilining eng kam va eng ko‘p muddati qancha?
15. Xodimga nisbatan qanday jazo choralari qo‘llanishi mumkin?

27-28-§§. YAKUNIY TAKRORLASH

«Davlat va huquq asoslari» darsligini o‘rganishda yuridik terminlarni qanday bilib olganingizni tekshiring. Javoblarga qiynalsangiz, ko‘rsatilgan sahifalardagi darslik matnini yana bir bor o‘qib chiqing.

Akseptlash	67	Ish vaqti	122
Apatrid	30	Ishga qabul qilish xususiyatlari	108
Birlashgan Millatlar Tashkiloti	17	Iste‘molchi	74
Bitimlar	60	Iste‘molchilar huquqlarini himoya qilish	81
Bitimlarning haqiqiy emasligi	60	Konstitutsiya	10
BMT Bolalar Fondi	20	Konstitutsiyaviy huquq	32
Bolalar huquqlari haqidagi Konvensiya	24	Konstitutsiyaviy tamoyillar	33
Fuqarolarning majburiyatlari	39	Konstitutsiyaviy tuzum	32
Fuqarolik	22	Ma‘muriy huquq subyektlari	43
Fuqarolik huquqi manbalari	54	Ma‘muriy huquq	42
Fuqarolik huquqi	54	Ma‘muriy jazo	49
Harakatlar strategiyasi	15	Ma‘muriy jazoning maqsadi	50
Huquqiy davlat	30	Ma‘muriy majburlash	48
Huquqiy layoqat	57	Ma‘muriy nojo‘ya harakat	48
Huquqiy madaniyat	7	Mehnat daftarchasi	113
Huquqiy oila	14	Mehnat huquqi	99
Huquqiy ong	7	Mehnat intizomi	118
Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi	20, 26	Mehnat ta‘tili	124
Insonparvarlik prinsipi	37	Mehnat to‘g‘risidagi qonunlarning vazifalari	100
Intellektual mulk	85	Mehnat uchun rag‘batlantirishlar	120
Intizomiy jazo	119	Mehnat shartnomasi shartlari	105
Ish haqi	116	Mehnat shartnomasi	104

Mehnatga oid munosabatlar subyektlari	101	Vakillik	61
Mehnatga oid munosabatlar	99	Xalq hokimiyatchiligi	37
Mehnatni huquqiy tartibga solish	98	Xalqaro huquq funksiyalari	11
Mualliflik huquqi	88	Xalqaro huquq	10
Mualliflik shartnomasi	89	Xalqaro huquqiy munosabatlar va ularning prinsiplari	15
Mulk huquqi	63	Xalqaro munosabatlar	12
Mulk	63	Xalqaro ommaviy huquq	13
Muomala layoqati	57	Xalqaro shartnoma	10
Muvofiqlik sertifikati	76	Xayr-ehson	69
Oferta	67	O‘zbekiston Respublikasining	
Sinov muddati	114	Konstitutsiyasi tuzilmasi	33
Siyosiy huquqlar va majburiyatlar	38	Shaxsiy huquq	13

YURIDIK ATAMALAR LUG‘ATI

- Advokat** — yuridik va jismoniy shaxslarga professional huquqiy yordam ko‘rsatuvchi fuqaro.
- Affekt** (lot. *affectus* — qalb tug‘yoni, ehtiros) — kishining qisqa muddatli jahldorlik holati, u kuchli va chuqur kechinma hamda o‘z harakatlari ustidan nazoratning pasayishi bilan xarakterlanadi.
- Amnistiya** (grekcha *amnestia* — unutish, kechirish) — jinoyat sodir etganlarni jazodan ozod etish yoki uni yumshatish.
- Apatridlar** (a... + grekcha *patris* (vatan) — vatansiz) — fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar.
- Apellatsiya** — sud qarori ustidan shikoyat qilish shakllaridan biri, bunda ishni ikkinchi instansiya sudi tomonlarning shikoyatlari bo‘yicha ko‘rib chiqadi.
- Aqli norasolik** — ruhiyatning kasallik holati yoki aqli zaiflik bilan shartlangan, shaxsning o‘z harakatlariga baho bera olmasligi yoki ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish paytida ularni boshqara olmasligi.
- Aqli rasolik** — ruhan sog‘lom kishining normal holati bo‘lib, o‘z harakatlariga baho bera olish va ularni boshqara olish qobiliyatida o‘z ifodasini topadi.
- Ashyo** — fuqarolik huquqida — mulk obyekti.
- Ayblanuvchi** — qonunda belgilangan tartibda uni ayblanuvchi sifatida javobgarlikka tortish xususida qaror chiqarilgan shaxs. Sud vaqtida ayblanuvchi sudlanuvchi deb, hukm chiqarilganidan keyin esa — mahkum deb nomlanadi.
- Aybsizlik prezumpsiyasi** — aybi sud tomonidan isbotlab berilguniga qadar ayblanuvchi yoki sudlanuvchi aybsiz deb hisoblanadigan qoida.
- Boqim** — boshqa shaxsdan (yoki shaxslardan) to‘liq moddiy ta‘minot yoki doimiy moddiy yordam oladigan shaxs.

- Bosqinchilik** — jabrlanuvchiga nisbatan zoʻrlik ishlatish tahdidi bilan yoki zoʻrlik ishlatish bilan boshqalar mol-mulkini talon-taroj qilish maqsadida hujum qilish.
- Daʼvogar** — oʻzining buzilgan yoki talashilayotgan huquqini himoya qilish uchun sudga murojaat etayotgan shaxs (yuridik yoki jismoniy).
- Deklaratsiya** (lot. *declaratio* — eʼlon, bayonot) — 1) tavsiya kuchiga ega boʻlgan huquqiy hujjat; 2) bojxona deklaratsiyasi — boylik (qimmatlik)larni chegara orqali olib oʻtish chogʻida tuziladigan ularning roʻyxati; 3) soliq deklaratsiyasi — shaxsning soliqlarni toʻlash uchun oʻz daromadi miqdori toʻgʻrisida bayonoti.
- Diskriminatsiya** (lot. *discriminatio* — farqlash) — davlat, yuridik yoki jismoniy shaxslarning huquqlarini kamsitish, tahqirlash.
- Emansipatsiya** — fuqarolik huquqida — voyaga yetmaganni toʻliq muomalaga layoqatli deb eʼlon qilish.
- Firibgarlik** — oʻgʻirlashning zoʻrlikka asoslanmagan shakllaridan biri, tovlamachilik.
- Guvoh** — mazkur ishga doir aniqlanishi kerak boʻlgan qandaydir holatlar unga maʼlum boʻlishi mumkin boʻlgan shaxs.
- Haqorat qilish** — kishining shaʼni va qadr-qimmatini qasddan, beodob shaklda kamsitishda ifodalanadigan jinoyat.
- Hukm** — sud tomonidan sudlanuvchining aybi borligi yoki yoʻqligi, unga nisbatan jazo qoʻllash yoki qoʻllamaslik masalasi boʻyicha chiqarilgan qaror.
- Huquq** — davlat tomonidan butun jamiyat miqyosida muhofaza qilinadigan umummajburiy meʼyorlar tizimi.
- Huquq meʼyori** — davlat belgilaydigan va uning bajarilishini maxsus hokimiyat idoralari (sud, ichki ishlar idoralari) yordamida taʼminlaydigan harakatlarning umummajburiy qoidasi.

Huquqbuzarlik — biror-bir huquq me'yorlarini buzadigan har qanday harakatlar.

Huquqiy layoqat — shaxsning mazkur mamlakat huquqi yo'l qo'yadigan fuqarolik huquqlari va burchlarining ifodachisi bo'lish layoqati.

Immunitet (lot. *immunitas* — biror narsadan ozod qilish) — davlatda ularning daxlsizligida ifodalanadigan alohida mavqeni egallagan shaxslarga taqdim etilgan ba'zi umumiy qonunlarga bo'ysunmaslik mutlaq huquqi (deputatlik, diplomatik immuniteti).

Inson huquqlari — kishining davlatga nisbatan huquqiy ahvolini xarakterlaydigan tushuncha, uning jamiyat hayotining iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalaridagi imkoniyatlari.

Intellektual mulk — ijodiy faoliyat natijalariga doir maxsus huquqlarning majmuyi.

Intizom — jamiyatda shakllangan axloq va huquq me'yorlariga muvofiq kishilarning xatti-harakatlari muayyan tartibi.

Ishsizlar — ish va ish haqiga ega bo'lmagan, o'zlariga to'g'ri keladigan ishni izlash maqsadida bandlik xizmatida ro'yxatga olingan va ishga kirishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli fuqarolar.

Jabrlanuvchi — jinoyat yo'li bilan ma'naviy, jismoniy yoki mulkiy zarar yetkazilgan shaxs.

Jismoniy shaxs — fuqarolik huquqi subyekti sifatida alohida olingan fuqaro.

Kassatsiya — hali kuchga kirmagan sud qarori yoki hukm ustidan yuqori sudga shikoyat qilish.

Kompensatsiya (lot. *compensatio* — to'lash) — fuqarolik-huquqiy majburiyatlar buzilishi natijasida yuzaga kelgan zararlarni (buyum yo'qolishi, tovarlarni o'z vaqtida yetkazib bermaslik va hokazo) to'lash.

Konsensus (lot. *consensus* — rozilik, birdamlik) — ovoz berishni o‘tkazmasdan umumiy rozilik asosida qaror yoki shartnoma matnini qabul qilish usuli.

Konvensiya (lot. *conventio* — kelishuv) — hukumatlar darajasida tuzilgan xalqaro shartnoma nomlaridan biri.

Korrupsiya — siyosat yoki davlat boshqaruvi sohasidagi jinoiy faoliyat: mansabdor shaxslarning ularga ishonib topshirilgan huquqlardan shaxsiy manfaati uchun foydalanishi (poraxo‘rlik, xizmat mavqeyini suiiste‘mol qilish).

Mol-mulk — biror-bir shaxsning mulki bo‘lgan boyliklar (qimmatliklar).

Mulkka band solish — mol-mulkni xatlash va uni tasarruf etishni taqiqlab qo‘yish.

Muomala layoqati — fuqaroning o‘z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish va amalga oshirish, o‘zi uchun fuqarolik burchlarini yaratish va ularni bajarish layoqati.

Naturalizatsiya — xorijiy shaxsni uning arizasiga binoan fuqarolikka qabul qilish.

Nojo‘ya harakat — intizomiy yoki ma‘muriy javobgarlikka sabab bo‘ladigan huquqqa qarshi harakat.

Oferta (lot. *offertus* — taklif etilgan) — muayyan shaxsga bitim tuzish xususida qilingan rasmiy taklif, bunda uni tuzish uchun zarur bo‘lgan barcha zamr shartlar ko‘rsatiladi.

Qasd — harakatlarning ijtimoiy xavfliligi va huquqqa zidligini anglash.

Qochoq — unga nisbatan zo‘rlik sodir etilgani yoki zo‘rlikka uchrash haqiqiy xavfi tug‘ilganligi tufayli o‘zining doimiy turar joyini tark etib, boshqa davlat hududida yashashga majbur bo‘lgan fuqaroligi yo‘q shaxs.

- Qonun kuchiga ega hujjat** — davlat hokimiyati idoralarining qonunga qaraganda kamroq, lekin qonuniy kuchga ega boʻlgan huquqiy hujjati.
- Sudlov ishlarini yurgizish oshkoraligi** — sudlov ishlarini yurgizish qoidasi, barcha sudlarda sudlov ishlarini ochiq olib borishni nazarda tutadi.
- Surishtiruv** — jinoyatlarni dastlabki tergap-tekshirish shakllaridan biri (dastlabki tergov bilan bir qatorda).
- Suverenitet** (fr. *souverainet* — oliy hokimiyat) — davlatning mamlakat ichida ustuvorligi va uning tashqi munosabatlarda mustaqilligi.
- Tahdid** — kishilar ustidan ruhiy zoʻravonlik qilish turlaridan biri.
- Talonchilik** — mol-mulkni ochiqdan ochiq oʻgʻirlash.
- Taomil, odat** — uzoq muddatli ijtimoiy amaliyot mobaynida shakllangan odatlar mustahkamlangan xatti-harakat shakli. Davlat paydo boʻlishi bilan taomil huquq manbayiga aylanadi va unga rioya etish davlatning majburlashi bilan taʼminlanadi.
- Terrorizm** (lot. *terror* — qoʻrquv, dahshat) — biror-bir maqsadga erishish maqsadida huquqqa qarshi harakatlar (qotilliklar, diversiyalar va hokazolar) majmuyi.
- Tintuv** — jinoiy ishga doir isbot-dalillarni olishga yoʻnaltirilgan tergov harakati.
- Tovlamachilik** — zoʻrlik ishlatish tahdidi bilan mol-mulkni (yoki mol-mulkka boʻlgan huquqni) berishni talab qiladigan reket, jinoyat.
- Tuhmat** — qasddan boshqa shaxsni badnom qiladigan, yolgʻon-boʻhtonlarni tarqatish.
- Ushlash, ushlab turish, hib** — jinoyatni sodir etishda shubhalanayotgan shaxsga nisbatan qoʻllaniladigan, ushlangan shaxsning jinoyatga daxldorligini aniqlash va uni qamoqqa olish mumkinligi masalasini hal etish maqsadida, 72 soatdan oshmaydigan qisqa muddatli majburlov chorasi.

- Vandalizm** — moddiy va madaniy boyliklarni bemaʼnilarcha yoʻq qilish, jamoat inshootlarini bulgʻash, mol-mulkni ishdan chiqarish va hokazolar.
- Vasiyat** — fuqaro oʻzining mol-mulki xususida vafot etishini nazarda tutgan holda farmoyish berishi, qonunda belgilangan tartibda bajariladi.
- Viza** (lot. *visa* — koʻzdan kechirilgan) — pasportdagi belgi, davlatning kelish, chiqish, hudud orqali oʻtishga yoki yashashga ruxsatini anglatadi.
- Voyaga yetmaganlar** — Oʻzbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq 18 yoshga yetmagan shaxslar.
- Yuridik shaxs** — oʻz mulkida alohida mol-mulki boʻlgan va oʻz majburiyatlariga ana shu mol-mulki bilan javob beradigan tashkilot.
- Yurisprudensiya** (lot. *juris*) — huquqshunoslik, sud idoralarining qaror chiqarish huquqi toʻgʻrisidagi fanlar majmuyi, huquqshunoslarning amaliy faoliyati.

MUNDARIJA

O'quvchilarga.....3

I-BO'LIM. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI — XALQARO HUQUQ SUBYEKTI

1-§. Huquq — shaxs va davlat munosabatlarining mustahkam asosi.....4

3-§. Birlashgan Millatlar Tashkilotining maqsad va vazifalari17

4-§. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi22

5-§. Inson huquq va erkinliklarini himoyalash mexanizmi25

II-BO'LIM. KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ ASOSLARI

6-§. Davlatda qonunning ustuvorligi28

7-§. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumining asoslari31

8-§. Insonparvarlik prinsipi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy
tuzumining asosi36

III-BO'LIM. MA'MURIY HUQUQ ASOSLARI

9-§. O'zbekiston Respublikasida ma'muriy huquq41

10-§. Ma'muriy huquqbuzarlik va ma'muriy javobgarlik46

11-§. Ma'muriy jazo va uning turlari.....49

IV-BO'LIM. FUQAROLIK HUQUQI ASOSLARI

12-§. O'zbekiston Respublikasida Fuqarolik huquqi.....53

13-§. Bitimlar va vakillik.....59

14-§. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar.....63

15-§. Fuqarolik-huquqiy shartnomalar shartlari66

16-§. Iste'molchilar huquqlari va majburiyatlari74

17-§. Ishlab chiqaruvchi tomonidan tovar sifatiga beriladigan kafolat79

18-§. Intellektual mulk huquqi.....	85
19-§. Fuqarolik ishining sudda ko‘rib chiqilishi bosqichlari.....	91

V-BO‘LIM. MEHNAT HUQUQI ASOSLARI

20-§. Mehnatga oid munosabatlar.....	97
21-§. Ishga qabul qilish.....	104
22-§. Mehnatni muhofaza qilish	108
23-§. Ishga qabul qilinayotganda hujjatlarni rasmiylashtirish.....	111
24-§. Mehnatga haq to‘lash va intizom	116
25-§. Ish vaqti va dam olish vaqti. mehnat shartnomasini o‘zgartirish va bekor qilish.....	122
26-§. Mehnat nizolari va ularni hal etish tartibi.....	129
27-28-§§. Yakuniy takrorlash	133
Yuridik atamalar lug‘ati.....	135

Kostetskiy Vasiliy Anufrievich

O'quv nashri

«Davlat va huquq asoslari»

O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus,
kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilari uchun darslik

(O'zbek tilida)

Birinchi nashr

Toshkent — «Yangiyo'l poligraf servis» — 2017

Nashriyot litsenzyasi AI №185, 10.05.2011 y.

Tarjimon — J. Azimov

Muharrir — I. To'xtayeva

Texnik muharrir — M. Riksiyev

Musahhih — A. Toshpo'latov

Sahifalash va badiiy bezash — J. Azimov

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 5.12.2017.

Bichimi 70x90 1/16. «Times New Roman» garniturasida. Ofset qog'ozida.

Ofset bosma usulda bosildi.

Bosma tabog'i 9,0. Sh. b. t. 10,53.

Nusxasi 428121.

Buyurtma № 4952.

«Sharq» NMAK bosmaxonasida chop etildi.

100000, Toshkent sh., Buyuk Turon ko'chasi, 41.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshiril-gandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqalar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismdan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.